

Slavná lázeňská města Evropy jako urbanistický fenomén

Karel KUČA

DOI: <https://doi.org/10.56112/zpp.2022.2.07>

ABSTRAKT: *Slavná lázeňská města Evropy (Great Spa Towns of Europe), tedy 11 lázeňských měst v 7 evropských státech, představují mimořádný urbanistický fenomén. Dokumentace předložená Centru světového dědictví v rámci nominace k zápisu na Seznam světového dědictví obsahuje více než 1 500 stran a dokládá fenomén lázeňských měst jak obecně, tak jednotlivě. Zaměřuje se i na balneologii, společenský kontext a další aspekty. Významný podíl tvoří faktografické údaje, odpovídající povinné struktuře takového dokumentu. Informace ke specifickému urbanistickému vývoji jednotlivých lázeňských měst jsou rozptýleny v různých částech dokumentace a získat syntetickou představu podobnosti a odlišnosti měst není snadné. Článek má za cíl jedinečnost těchto měst – jejich urbanismu i lázeňské krajiny – představit ve vývojových souvislostech.*

KLÍČOVÁ SLOVA: světové dědictví; lázeňská města; mezinárodní sériová nominace; Slavné lázně Evropy; Baden; Spa; Vichy; Bad Ems; Baden-Baden; Bad Kissingen; Montecatini Terme; Bath; Karlovy Vary; Františkovy Lázně; Mariánské Lázně

Great spa towns of Europe as an urban phenomenon

ABSTRACT: *The Great Spa Towns of Europe, 11 spa towns in 7 European countries, represent an extraordinary urban phenomenon. The documentation submitted to the World Heritage Centre as part of the nomination for inscription on the World Heritage List comprises more than 1500 pages and illustrates the phenomenon of spa towns both in general and individually. It focuses on balneology, social context, and other aspects. A significant proportion of it is made up of mandatory factual information, corresponding to the mandatory structure of such a document. Information on the specific urban development of individual spa towns is scattered in different parts of the documentation, and it is not easy to get a synthetic picture of the similarities and differences of the towns. This article aims to present the uniqueness of these towns – their urbanism and spa landscape – in a developmental context.*

KEYWORDS: world heritage; spa towns; international serial nomination; The Great Spas of Europe; Baden; Spa; Vichy; Bad Ems; Baden-Baden; Bad Kissingen; Montecatini Terme; Bath; Karlovy Vary; Františkovy Lázně; Mariánské Lázně

Úvodem

Hned po velkém úspěchu léta 2021, kdy se sériový kulturní statek s názvem *Slavná lázeňská města Evropy* dostal na Seznam světového dědictví, byl přísliben podrobnější popis těchto měst pro tento časopis.¹ Více než dvacetiletý proces výběru optimální skupiny lázeňských měst, jež by mohla na Seznamu světového dědictví tento fenomén nejlépe reprezentovat, detailně popisuje samostatný článek.² Ke každému z jedenácti měst existuje bohatá literatura, většinou ve formě jednotlivých monografií či článků, nicméně přehled bibliografie v nominační dokumentaci³ musel být nutně spíše výběrový. Uvedená nominační dokumentace je (ostatně jako pro všechny položky Seznamu) veřejně dostupná na webové stránce Centra světového dědictví, ovšem v angličtině, a zda

bude někdy v identickém rozsahu dostupná i v češtině, není zatím jasné. Tento článek z ní samozřejmě vychází, nebylo by ale účelné v detailu odkazovat na jednotlivé stránky téhož základu. Urbanistické souvislosti jsou totiž v článku formulovány především na základě jejich osobní autorovy znalosti a studia předložených i dalších historických map a vyobrazení. To je kombinováno s využitím jednotlivých faktografických a historických údajů obsažených v do-

3 Dokumenty k nominaci jsou online dostupné na adrese: <https://whc.unesco.org/en/list/1613>, vyhledáno 22. 2. 2022. Nejdůležitější je vlastní nominační dokumentace a dále dodatek *1613-2325-Supplementary Information-en.pdf*, který si Centrum světového dědictví vyžádalo právě kvůli nedostatečnému zpracování urbanistického vývoje jednotlivých měst. Žádný z materiálů nespécifikuje autorství jednotlivých textů či grafických příloh (autor tohoto článku se na jejich zpracování nepodílel). Součástí dostupné dokumentace jsou i mapy vymezení světové památky a nárazníkové zóny, které budou v průběhu roku 2022 ještě v některých případech aktualizovány. I proto nejsou hranice v tomto článku nijak komentovány, stejně jako územní památková ochrana na národní úrovni, která se může plošným vymezením oproti světové památce lišit.

■ Poznámky

1 Věra Kučová, Další významná území České republiky se stala součástí světového dědictví UNESCO, *Zprávy památkové péče* LXXXI, č. 2, s. 223–226.

2 Karel Kuča, *Slavná lázeňská města Evropy – dlouhá cesta na Seznam světového dědictví* v tomto čísle.

1

2

kumentaci, které jsou zasazeny do vývojového kontextu. Texty o jednotlivých městech tedy nejsou kompilací či zestručněním statí obsažených v nominační dokumentaci.

Přes všeobecnou známost většiny *Slavných lázeňských měst Evropy* nejsou jejich jednotlivě pojatá charakteristika a popis vývoje dosud v českém jazyce k dispozici a věříme, že právě možnost jejich společného představení – a v závěru i krátkého vzájemného srovnání – napomůže vnímat je skutečně jako jeden celek, v němž každé z měst svým dílem představuje nepostradatelnou součást společné výjimečné světové hodnoty.

Pořadí měst je převzato z nominační dokumentace, česká města však byla záměrně zařazena na konec. Nabízelo by se i řazení chronologické, protože není pochyb o počátku (Bath) a konci (Montecatini Terme) celého vývoje, ale pořadí ostatních měst by se stanovovalo velmi problematičt. Většina originálních názvů zmíněných jednotlivých staveb není překládána, neboť se jejich české ekvivalenty běžně nevyskytují. Tam, kde je to pro kontext nezbytné, je však významové slovo v češtině jménu předsazeno.⁴

Baden

Baden⁵ leží 28 km jižně od Vídně na pomezí Vídeňského lesa (Wienerwald) a ploché Vídeňské pánve (Wiener Becken) na řece Schwechat, která přitéká od západu hlubokým údolím Helenental. Teplé sirnaté prameny využívali již v polovině 1. století n. l. Římané (Aquae Pannonicae). Také další vývoj Badenu, který byl jako město založen ve 13. století a v roce 1480 získal důležitá městská práva, byl spojen s lázeňstvím – v roce 1488 se zde například léčila uherská královna Beatrix a již tehdy si zdejší lázně oblíbili i habsburští císaři. Kontinuitu narušilo dvojí zničení lázní Turky v letech 1529 a 1683. Ale již v roce 1698 pobýval ve městě

ruský car Petr I. Veliký a následně inicioval hledání termálních pramenů v Rusku. O lázeňství se intenzivně zajímal a v letech 1711 a 1712 pobýval také v Karlových Varech. Po druhé návštěvě v roce 1717 v Badenu (kdy bylo město obnovováno po velkém požáru z roku 1714) a Spa inicioval v roce 1719 založení prvních ruských termálních lázní Mineralnyje Vody v Karélii. Badenské lázně se v 18. století úspěšně rozvíjely. Ubytování lázeňských hostů bylo až do doby Josefa II. privilegium badenských měšťanů, proto mohly první hotely vznikat jen v blízkém okolí, kam jurisdikce města nesahala: Peterhof (1670), Sauerhof (1741) a Guttenbrunn (1782).

Klíčovým předělem se stal rok 1793, kdy si císař František II. (1768–1835), poslední císař Svaté říše římské (1792–1806), vybral Baden jako císařskou lázeňskou rezidenci a začal jej přetvářet podle vzoru Montecatini Terme, které vybudoval jeho otec, velkovévoda Leopold II. Toskánský. Budováním lázeňského města pověřil vládní „okrašlovací komisi“. Kolem roku 1800 byly zbořeny hradby, po požáru v roce 1812 řídil empírovou obnovu města významný architekt Joseph Kornhäusel (1782–1860). V linii západního úseku někdejších hradeb byl vytyčen parkový bulvár Erzherzog Reiner-Ring (původně Alleegasse) a v linii severního úseku Kaiser Franz-Ring. Severně od něj roku 1796 vznikl Lázeňský park (Kurpark) podle návrhu Jeana Baptisty Barbého (v roce 1853 byl rozšířen, obr. 1). Soustava parků vznikla také západně od města, podél řeky, proměnou a zpřístupněním šlechtických zahrad, z nichž největší je Doblhoffpark, původně renesanční zahrada zámku Weikersdorf, přetvořená barokně, a konečně v roce 1816 v anglickém krajinářském duchu. Dobře dochovanou parkovou úpravou v tomto duchu jsou i Alexandrowicz Anlagen z roku 1812 na severním svahu vyústění údolí Helenental. V lázeňskou krajinu se v té době

Obr. 1. Baden, schodiště v Lázeňském parku (Kurpark). Foto: Karel Kuča, 2005.

Obr. 2. Baden, Josephsbad. Foto: Karel Kuča, 2005.

proměnilo též celé údolí Helenental se zříceninami hradů Rauhenstein a Scharfeneck a tunelem Urtelstein z let 1824–1827, druhým nejstarším silničním tunelem v monarchii. Vznikly nové lázeňské budovy Josefsbad (1804, obr. 2), Leopoldsbad (1812), Frauenbad, Engelsbad (1821) a Franzensbad (1827). Monumentální Kornhäuselův hotel Sauerhof z let 1820–1822 na jižním břehu řeky lze považovat za první sa-

■ Poznámky

4 Například údolí Helenental, vrch Malberg.

5 Rudolf Maurer, *Der Grüne Markt, 800 Jahre Baugeschichte, 650 Jahre Wirtschaftsgeschichte, Neue Badener Blätter* 2, 1991, č. 3. – Bettina Nezval, *Villen der Kaiserzeit, Sommerresidenzen in Baden*, Horn – Wien. – Johannes Ressel, *Kirchen, Kapellen, religiöse Gedenksäulen, Wegzeichen in Baden bei Wien*, Baden 1982. – Viktor Wallner – Gerhard Weber, *200 Jahre Kurpark in Baden*, 1994. – Hermann Rollett, *Beiträge zur Chronik der Stadt Baden bei Wien, Band 1 (1902)*, Baden 2003 (reprint). – Idem, *Chronik der Stadt Baden. Vol. 2, (1902)*, Baden 2003 (reprint). – Idem, *Chronik der Stadt Baden, Vol. 3, Biographisches Lexikon (1903)*, Baden 2004 (reprint). Idem, *Begegnungen. Erinnerungsblätter (1819–1899)*, Wien 1903. – Otto Wolkerstorfer (ed.), *Walzseligkeit und Alltag, Baden in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts; eine Ausstellung der Stadtgemeinde Baden im Frauenbad vom 7. Mai bis 3. Oktober 1999*, Baden 1999. – *Wasser – Leben – Weltkurort, Baden und die Badener, 1900–1914, 1989–2003. Ausstellungskatalog Baden 2003*, Baden 2003. – Viktor Wallner, *Der „Gute Kaiser Franz“ und seine Sommerresidenz Baden*, 1992. – Idem, *Das Spielcasino Baden 1934–1994. Eine Zusammenstellung*, Baden 1994. – Idem, *Baden zur Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1867–1918*, Baden 1997.

3

4

Obr. 3. Baden, lázeňský dům. Foto: Karel Kuča, 2005.

Obr. 4. Baden, Stadttheater. Foto: Karel Kuča, 2005.

mostatně stojící velký lázeňský hotel v Evropě. Ještě pozoruhodnější byla palácová vila Weilburg arcivévody Karla z let 1820–1823 na začátku údolí Helenental (v roce 1945 byla zapálena, poslední zbytky byly později odstraněny a od 60. let 20. století zde vyrostla vilová čtvrť – ulice Scharfeneckweg). V roce 1830 byl přestavěn Frauenkirche jako dvorní a lázeňský kostel (arch. Johann Amann). Ve městě byla vybudována i kanalizace a vodovod. Do roku 1835 se Baden proměnil v ideální lázeňské město po vzoru Arkádie, s rozvinutou lázeňskou infrastrukturou a rozsáhlou lázeňskou krajinou. Ta v roce 1815 inspirovala Viléma Nasavského (1792–1839) k vytvoření její obdoby v Bad Ems po roce 1816. V letech 1821–1823 v Badenu pobýval a tvořil Ludwig van Beethoven.

Následující vývoj Badenu, podporovaný od roku 1840 napojením na železnici, které znamenalo skokový nárůst počtu hostů, se nesl ve znamení sílící urbanizace, jež krajinou složku v údolí zčásti pohltila a architektonickou tvář města proměnila novými historizujícími dominantami. Kromě přestavby centra a lázeňské zóny se od 30. let 19. století až do 1. světové války stalo hlavním rysem budování rozsáhlých vilových čtvrtí, což opět úzce souviselo s lázeňskou a rekreační funkcí města. Vysoká společnost preferovala při svých lázeňských pobytech v Badenu soukromí ve vile, proto byly vily vídeňské šlechty a bohatých měšťanů (budované již od roku 1804) v sezóně pronajímány lázeňským hostům. Nové vily pak byly budovány právě s takovým cílem, jako vysoce zisková investice. Také v této oblasti byl hlavním tvůrcem Joseph Kornhäusel, kterého baron Doblhoff v roce 1842 pověřil vypracováním regulačního

plánu první plánovitě založené vilové čtvrti ve vídeňské metropolitní oblasti. Byla situována v inundačním území po obou březích řeky, jižně od Doblhoffparku, a její osy tvoří ulice Helenenstraße a Weilburgstraße. Kornhäuselovy badenské stavební předpisy byly o několik desetiletí později převzaty do rakouského stavebního řádu. Další řada vil obklopila západní parkový pás (doplňný v té době o Neupark) také na severu (Marchetstraße). Baden měl ve vývoji vilových čtvrtí ve střední Evropě zásadní postavení a zvláště v letech 1830–1850, kdy se ve Vídni ještě vilová výstavba příliš nerozvíjela, zde Kornhäusel i další vídeňští stavitelé testovali různá řešení, která se později uplatnila v metropoli.

Od druhé poloviny 19. století urbanizace Badenu pokračovala budováním nových čtvrtí okolo vnitřního města, které propojily řadu starších předměstí. Okružní propojení okolo vnitřního města bylo dotvořeno. Byly postaveny nové velké hotely, lázeňský dům (1886, jedna z největších staveb tohoto druhu) (obr. 3) a dvě divadla: Sommerarena (1906) a Stadttheater (1908–1909, obr. 4) a další stavby. V roce 1871 byla postavena synagoga, v roce 1887 novoromantický evangelický kostel a v roce 1908 secesní katolická Herzogshof Kapelle. Svatyně jiných vyznání v Badenu nevznikly. Severně od Lázeňského parku byl zřízen lesopark na Anna Höhe a Kalvarienbergu s pavilony, vyhlídkami, sochami a drobnou architekturou a východně za městem vzniklo závodíště.

Také meziválečné období se zapsalo do podoby lázeňského centra. V roce 1928 byla postavena pitná hala ve stylu art deco jako přístavba lázeňského domu a v letech 1926–1929 bylo u řeky vybudováno koupaliště Thermalstrandbad. Zásadní význam mělo v roce 1934 otevření prvního kasina v Rakousku (sídlicího od roku 1936 v lázeňském domě).

Dne 2. dubna 1945 město postihlo bombardování; největší ztrátu představovala palácová vila Weilburg. V letech 1945–1955 byl Baden sídlem hlavního stanu sovětských okupačních vojsk v Rakousku, což vedlo k několika demolicím a úpadku významu města, který pokračoval i v následujícím desetiletí. Teprve po roce 1965 se Badenu podařilo postupně obnovit původní vzhlas a lesk.

Baden je jediným lázeňským městem série, které leží v blízkosti přední evropské metropole, získalo svoji určující urbanistickou lázeňskou strukturu z přímé císařské iniciativy (i s výrazným zapojením soukromých vlastníků) a kromě své lázeňské funkce plnilo roli letního letoviště jak pro habsburský rod, tak pro obyvatele Vídně, kteří sem mohou od roku 1900 jezdit tramvají od vídeňské Opery. Vnitřní město se svým rostlým půdorysem, jehož základem je vidlice cest formující malé náměstí, je památkově hodnotné, ale nijak výrazně se neodlišuje od jiných dolnorakouských městských jader. Klíčové lázeňské stavby jsou soustředěny v jeho západním a severním sousedství, ve vazbě na lázeňské parky. Urbanisticky, architektonicky a také vývojově jsou cenné rozsáhlé vilové čtvrtě a velmi hodnotná a rozsáhlá je i lázeňská krajina.

Spa

Město Spa⁶ leží v údolí říčky Wayai v nevysokém lesnatém pohoří Ardeny na jihovýchodě Belgie. Zdejší studené prameny znali pravděpodobně již Římané. Počátek středověkého

■ Poznámky

⁶ Leon Maurice Crismer, *La fabuleuse histoire des eaux de Spa*, Spa 1989. – E. Delneuve, *Notes historiques sur l'exploitation des eaux minérales de Spa à partir du XVIIe siècle*, Liège 1913. – Pierre Lafagne, *Artistes et proscrits*

5

6

Obr. 5. Spa, pohled od Les Thermes de Spa na město v údolí a protější svah s vývěry pramenů. Foto: Karel Kuča, 2011.

Obr. 6. Spa, náměstí (Rue Rogier) s dominantou pavilonu pramene Petr Veliký (Pouhon Pierre-le-Grand). Foto: Karel Kuča, 2011.

Obr. 7. Spa, Waux-Hall, nejstarší dochovaná budova kasina v Evropě. Foto: Karel Kuča, 2011.

7

osídlení je kladen do doby kolem roku 1335. V roce 1547 pobýval ve Spa Agustino, lékař anglického krále Jindřicha VIII., který pak zdejší prameny propagoval. Při své cestě po Evropě v letech 1582–1594 navštívil Spa William Slingsby. V Anglii pak zjistil, že voda z pramene Tewit Well v Harrogate má podobné vlastnosti jako prameny Petr Veliký a Sauvenière ve Spa. Anglický lékař Timothy Bright nazval harrogateský pramen „English Spaw“, což byl počátek užívání slova „spa“ jako obecného označení lázní s minerálními prameny, které se obecně – zvláště díky rozsáhlému exportu zdejší vody do celé Evropy – prosadilo na začátku 18. století zejména v angličtině a později bylo převzato i francouzštinou. Některá lázeňská města si slovo „Spa“ dala do názvu či do propagačního označení, například Royal Leamington Spa, Woodhall Spa či Droitwich Spa v Anglii.

Údolí, ve kterém se město rozkládá, má velmi strmý severní svah a naopak poměrně pozvolný svah jižní, v jehož vrcholové části se nachází Fagne de Malchamps – náhorní plošina tvořená vřesovišti, rašeliništi a lesy, chráněná od roku 2020 jako národní přírodní rezervace. Právě ta je zdrojem vývěrů minerální vody (obr. 5). Ve svahu pod ní vyvěrají čtyři z šesti hlavních pramenů (celkem je ve Spa více než 300 pramenů), zatímco dole ve městě jen jediný – Petr Veliký (Pouhon Pierre-le-Grand). Intenzivní využívání „horních“ pramenů dokládá fakt, že pavilon nad pramenem Sauvenière byl postaven již

v roce 1650. Výskyt pramenů mimo vlastní lázeňské město není ničím neobvyklým (viz například Mariánské či Františkovo Lázně), ale nikde než ve Spa nemají takové prameny převahu. Tento fakt vedl k tomu, že Spa jsou průkopníkem fenoménu lázeňské krajiny, která zde byla (musela být) využívána mnohem dříve než jinde. Kolem roku 1730 byla populární louka Prairie de quatre heures využívána pravidelně ve čtyři hodiny odpoledne jako promenáda v přírodním prostředí, bez doplnění jinak obligatorní aleje. Mezi městem a prameny vznikly promenádní cesty, z nichž zvláště efektní byla Promenade de Meyerbeer vedená s pomocí opěrných zídek, schodů a mostků podél každé potoka.

Púdorys Spa byl podmíněn údolní polohou, takže jeho osu dodnes tvoří jediná ulice, rozšiřující se v nevelké větvenovitě náměstí kolem pavilonu pramene (nynější je z roku 1880, obr. 6). Nad tímto prostranstvím byl situován kostel (nejstarší svatyně zde vznikla již na počátku 15. století). Púdorys města má tedy rostlý charakter a podobně živelně se rozvíjel i později – jak v 18. století, kdy město zažilo první slavné období, které bylo do značné míry inspirováno anglickým Bathem, tak na přelomu

19. a 20. století, kdy byl jeho vývoj dovršen. Vždy zde tedy existovaly dvě samostatné struktury: vlastní lázeňské město v údolí (nazývané „kavárna Evropy“) a krajina pramenů nad ním. Propojují je čtyři vycházkové promenády.

Ve městě bylo v roce 1763 naproti kostelu otevřeno první moderní kasino a současně společenský dům (maison d'assemblée) zvaný Redoute. Tehdejší nepřilíhající rozměrná stavba byla začleněna do rostlé urbanistické struktury města, respektive ulice stoupající z centra nahoru k pramenům. Při ní byla na samotě výše nad městem v roce 1770 postavena Waux-Hall (arch. Jacques-Barthélemy Renoz), do níž se kasino přestěhovalo a je dnes považována za nejstarší dochovanou budovu kasina v Evropě (obr. 7). Byla to důležitá součást lázeňské kra-

■ Poznámky

à Spa après 1850, Spa 1938. – J. Lindemans, *The thermal town of Spa. Its waters, its cures and its landscape*, Spa 2013. – Luc Peeters – David Houbrechts, *Spa ville thermale = Source of the spas*, Brux 2016. – Louis Pironet, *Architecture thermale: Les résidences et villas de Spa*, *Histoire et Archeologie spadoises* 24, 1980, s. 193–201.

8

9

Obr. 8. Spa, Staré lázně (Bains). Foto: Karel Kuča, 2011.

Obr. 9. Spa, kolonáda Galerie Leopold II v Parc des 7 Heures. Foto: Karel Kuča, 2007.

Obr. 10. Spa, Casino de Spa. Foto: Karel Kuča, 2011.

jiný, neboť umožňovala návštěvníkům po procházce k pramenům zastavit se tu na oběd, sázky či tanec. Okolní zahradní úpravy bohužel později zanikly v důsledku nové výstavby. V roce 1773 se ve Spa uskutečnily první dostihy na kontinentu. Do lázeňské krajiny byly zapojeny i svah a hřeben severní strany údolí, kde vznikla zejména v první čtvrtině 19. století řada vycházkových cest s pavilony podle návrhu Angličana Berkleyho, ale některé měly starší základ.

Původní kasino u kostela nahradil v letech 1904–1910 (arch. Alban Chambon) rozměrný komplex Casina de Spa se společenským sálem, tanečním sálem a divadlem, upravený ještě v roce 1929 (obr. 10). Jeho výstavba byla dovršením celkové urbanistické proměny dolní (západní) části města, iniciované velkým požárem v roce 1807. Starosta Joseph Servais (ve funkci 1862–1869) se rozhodl povýšit lázeňské město na úroveň jiných významných evropských lázní. Správně též předvídal pozdější zákaz hazardních her (1872), v jehož důsledku muselo město hostům nabídnout jiné atraktivitu. Inicioval kroky vedoucí k tomu, aby byla dosavadní úzká hlavní ulice nahrazena velkým náměstím Place Royale, které soustřeďuje hlavní novodobé dominanty, kromě kasina též Staré lázně (Bains), dokončené roku 1868 (arch. Léon Suys, obr. 8) a La Brasserie des Bobelines, za níž se táhne Parc des 7 Heures. Původně to byla promenádní alej z roku 1757 (podobná vznikla i na druhém břehu říčky), která byla po roce 1850 proměněna v anglickém krajinářském duchu, ale v roce 1876 ji zpusťoval hurikán. V rámci obnovy vznikla do roku 1880 pravidelnější zahradní úprava a dlouhá kovová

10

kolonáda (Galerie Leopold II) s pavilony z let 1878–1880 (arch. William Hansen, obr. 9). Dosavadní kostel nahradil monumentální novorománský chrám (Sint-Remacluskerk) z let 1883–1886 (arch. Eugène Carpenter a C. Soneville). Již předtím byl postaven i protestantský kostel (Protestantse kerk, 1877, arch. Jean Legros). Vznikl také nový pavilon hlavního pramene (arch. Victor Besme, 1880) na starém náměstí. Součástí infrastruktury Spa se v roce 1876 stalo též tenisové hřiště a v roce 1883 hřiště golfové. Dokončeny nebo vytvořeny byly také promenády u pramenů.

Ve druhé polovině 19. a počátku 20. století se intravilán Spa výrazně rozšířil o velké obytné čtvrtě s hotely a penziony severovýchodně a jihozápadně od starého města, soustřeďující velké množství architektonicky pozoruhodných staveb různých stylů. První vily vyrůstaly u nádraží (zprovozněno 1855, budova z roku 1863) a podél silnice k pramenům.

Od meziválečného období město nezaznamenalo žádný rozvoj, což je do dnešní doby zkonzervovalo ve velmi autentické, i když poněkud zanedbané podobě. Od počátku 21. století dochází k postupné renovaci i v důsledku obnovy zájmu o Spa po otevření nových termálních

lázní (Les Thermes de Spa) v roce 2004 severně nad městem, dostupných z Place Royale pozemní lanovkou.

Vichy

Vichy⁷ leží na pravém břehu mohutné řeky Allier (přítok řeky Loire) na severním okraji pohorí Massif Central, 45 km severovýchodně od Clermont-Ferrand. Terén města je v zásadě plochý, pouze staré město (Vichy-la-Ville, resp.

■ Poznámky

⁷ Charles Brainne et al., *Vichy sous Napoléon III. Son histoire, ses eaux, ses monuments et ses environs, partie scientifique par le Dr F. Barthez, lithographies d'H. Clerget*, Vichy 1863. – Pascal Chambriand, *Aux sources de Vichy. Naissance et développement d'un bassin thermal, XIXe–XXe siècles*, Saint-Pourçain-sur-Sioule 1999. – Jacques Corrocher – Paul Reymond, *Vichy historique et médical*, Moulins 1982. – Jacques Cousseau, *Palais et grands hôtels de Vichy. Trois siècles de vie hôtelière dans la reine des villes d'eaux*, Champetières 2009. – Frédéric Dutheil et al., *Le sport à la cure: Vie de société et distractions à Vichy, 1850–1914*, Grenoble 2002. – Frédéric Dutheil, *Promenades dans les parcs de Vichy et saisons thermales (1850–1870)*, *Ethnologie française* XXXVI,

12

13

Obr. 11. Vichy, ortofotografické zobrazení města. Ortofoto ČR, www.mapy.cz, vyhledáno 18. 3. 2022.

Obr. 12. Vichy, Opéra de Vichy, pohled z Parku pramenů. Foto: Karel Kuča, 2012.

Obr. 13. Vichy, Hala pramenů Grande Grille a Chomelova prameny na severním konci Parku pramenů (Le Parc des Sources). Foto: Karel Kuča, 2012.

Vieux Vichy) s dominantou kostela (Église Saint-Blaise et Notre-Dame-des-Malades) a zcela nepravidelnou uliční sítí zaujímá mírnou vyvýšeninu.

První sídlo poblíž horkých pramenů založili v roce 52 př. n. l. Římané a nazvali je podle nich – Aquae Calidae. Středověké Vichy bylo od roku 1344 zčásti a od roku 1374 celé v držení Bourbonů. V roce 1410 byl při prameni ve městě založen celestinský klášter. Věhlas zdejších pramenů vzrostl na konci 16. století a od počátku 17. století lze Vichy považovat za léčebné termální lázně (prameny jsou zde jak horké: 73 °C, tak studené: 17 °C).

V letech 1761–1785 se zde léčily Marie Adéla a Viktorie Luisa Francouzské, dcery Ludvíka XV., a poté požádaly svého synovce Ludvíka XVI. o vybudování nových, pohodlnějších

lázní, které byly dokončeny v roce 1787. V té době již existovala lázeňská osada Vichy-les-Bains situovaná 500 m severně od starého města kolem západní části nynější ulice Rue Lucas, respektive kolem takzvaného Chomelova pramene. Dalším impulsem se v roce 1799 stala léčba Laetitie Bonaparte, matky císaře Napoleona, a jejího syna Louise. V roce 1812 pak Napoleon I. Bonaparte vydal dekret o založení lázeňského Parku pramenů (Le Parc des Sources). Velký park na půdorysu velmi protáhlého trojúhelníka se seříznutým vrcholem, existující v tomto rozsahu dodnes, vyplnil celé území mezi lázeňskou osadou a starým městem. Do současnosti si zachoval i původní kompozici tvořenou souběžnými stromořadími. Stal se (se svými prameny Mesdames a Grande Grille) novým ohniskem lázeňského města, protože rozsáhlé plochy po jeho stranách poskytovaly ideální příležitost pro další plánovitý urbanistický rozvoj v podstatě nového města, které obě jeho dosavadní oddělené části organicky propojilo (obr. 11). Nelze tu nevidět výraznou paralelu se současně budovanými Mariánskými Lázněmi, byť ve zcela jiném krajinném reliéfu. Na okraji parku byly také situovány dvě nové lázeňské budovy, dnes již neexistující: No-

vé lázně na severu a „Bains de l’Hospital“ na jihu.

V roce 1862 bylo Vichy napojeno na železnici. Nádraží bylo situováno východně od lázeňského parku a vytvořilo (vzdálenou) hranici jeho budoucího rozšiřování tímto směrem. Západní hranici vymezila řeka Allier. O několik let dříve (1856) byl s podporou císaře Napoleona III.

■ Poznámky

2006, č. 3, s. 543–556. – Maurice Gontard, *Vichy 1800–1870, l’irrésistible ascension*, Saint-Étienne 1998. – Bertram M. Gordon, Reinventions of a spa town: the unique case of Vichy, *Journal of Tourism History*, Vol. 4, 2012, Issue 1, s. 35–55. – Cécile Morillon, *L’Architecture thermale à Vichy entre 1853 et 1914* (PhD thesis), Université Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand. – Idem, Le grand établissement thermal de Vichy (1894–1903), *Histoire de l’art* 19, 1992, s. 65–73. – Fabienne Pouradier Duteil, *Villas de la Belle Époque: l’exemple de Vichy*, Saint-Pourçain-sur-Sioule 2007. – Isabelle Pouzadoux, *Contribution à l’histoire culturelle d’une station thermale: le Grand Casino de Vichy de 1870 à 1939* (Master thesis), Université de Clermont-Ferrand, 1989. – Delphine Renaud-Jouseau, *Vichy, invitation à la promenade*, Lyon 2010.

14

15

Obr. 14. Lázně 1. třídy (nyní Centre thermal des Dômes) s kopulí. Foto: Karel Kuča, 2012.

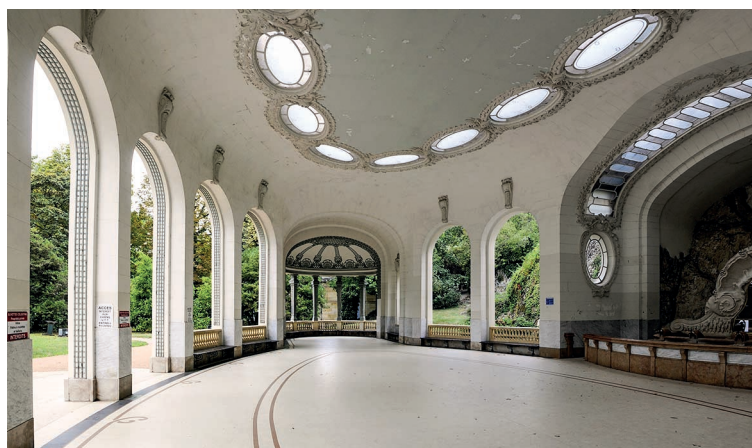
Obr. 15. Vichy, kolonáda a pavilon La Rotonde na východním okraji Parku pramenů. Foto: Karel Kuča, 2012.

Obr. 16. Vichy, pavilon Celestinského pramene (Pavillon de la Source des Célestins). Foto: Karel Kuča, 2012.

Bonaparte přijal plán dalšího rozvoje Vichy, který vedl k jeho proměně v nejvýznamnější lázeňské město Francie. Do roku 1858 byla řeka spoutána a napřímena regulací a podél jejího pravého břehu byla vysázena soustava nových parků začínající jihovýchodně pod starým městem Celestinským parkem (Parc des Célestins), vytvořeným v 50. letech 19. století vykoupením a proměnou bývalých zahrad kláštera celestinů. Na něj navazuje dlouhý Park Napoleona III. (též Parc d'Allier) z let 1860–1864, táhnoucí se podél řeky až po úroveň severního konce Parku pramenů. Tyto parky jsou jedinou lázeňskou krajinou, kterou město má.

Nová výstavba se rozvíjela po obvodu Parku pramenů (včetně nového kostela Église Saint-Louis z let 1862–1865 od Jeana Le Faure, financovaného Napoleonem III.) a také podél dosavadní Rue Lucas, prodloužené osově k nádraží (Rue de Paris). Tu překřížila nová osa směřující od starého města a jihovýchodního koutu Parku pramenů k severu (Rue Georges Clemenceau – Rue Jean Jaurès). Byla to analogie komplexní přestavby urbanistické osy Paříže v letech 1852–1870, kterou nařídil rovněž císař Napoleon III., jenž pověřil dohledem nad jejím průběhem prefekta barona Haussmanna. Ve Vichy, nazývaném někdy „Malá Paříž“, se však tyto urbanistické principy uplatnily „na zelené louce“.

Hlavní rozvoj „nového“ Vichy spadá do období od roku 1870, přičemž od roku 1898 se řídilo novým územním plánem (arch. Charles Le Cœur), který řešil především nové obytné čtvrtě

16

na severu a jihu. Rozmach nové výstavby byl nebývalý a město rychle vyplnilo celé území mezi řekou a železnicí. Ohniskem nové osy se stalo právě nádraží, od něhož byla – s využitím již existující Rue de Paris – vytyčena paprčovitá soustava nových bulvárů („lázeňských alejí“) k severozápadu, jihozápadu (ke starému městu) a jihovýchodu. Jihozápadní osa diagonálně přetíná nové hlavní Radniční náměstí (Place de l'Hôtel-de-Ville) složené ze dvou spojených obdélných prostorů různé velikosti. Staré město bylo sice zachováno, ale ztratilo větší význam. Nové Vichy je pozoruhodnou ukázkou soudobého francouzského urbanismu, který – na rozdíl například od střední Evropy – téměř vůbec nepracoval s pravouhloú uliční osnou.

Charles Le Cœur však souběžně řešil též proměnu vlastní lázeňské zóny, která měla stvrdit postavení Vichy jako světových lázní. V dubnu 1893 navštívil Cáchy, Baden-Baden, Karlovy Vary a Mariánské Lázně a v dubnu 1898 je navštívil znovu a s nimi též Wiesbaden, Bad Ems, Bad Homburg, Bad Kissingen a Budapešť. Zahraniční inspirace zúročil v urbanisticko-architektonickém projektu z roku 1900. Proměnila se tak jižní část Parku pramenů, ve které byla

v letech 1898–1903 postavena ikonická budova secesně-novobaročného divadla a opery (arch. Le Cœur a Lucien Woog), druhá největší ve Francii, přistavěná ke staršímu novorenesančnímu kasinu (arch. Charles Badger) z let 1863–1865 (obr. 12). Parkové řešení dostalo i nově regulované půlkruhové náměstí Square de la Source de l'Hôpital naproti kasinu, kde starou nemocnici, zbořenou v roce 1893, vystřídaly roku 1902 galerie s butiky a hudební pavilon. Na severním konci Parku pramenů vyrostla v roce 1902 secesní kovová Hala pramenů Grande Grille a Chomel s navazujícími kovovými kolonádami, to vše inspirováno kolonádami Karlových Varů (obr. 13, 15). V jejím severozápadním sousedství, jako dominanta navazujícího parkového prostoru, byly v letech 1899–1903 situovány monumentální Lázně 1. třídy (arch. Le Cœur a Lucien Woog, nyní Centre thermal des Dômes, obr. 14). Park Napoleona III. byl prodloužen výše proti proudu řeky.

Proměna Vichy ve světové lázně se projevila i v nebývalém nárůstu počtu hotelů z 18 v roce 1849 na 128 v roce 1900 (a 203 v roce 1939). Nejhonosnější jsou hotel Ambassadeurs (1866, přestavba 1900), Thermal Palace (1908, arch.

René Moreau), International (1902, arch. Paul Martin a Antoine Percilly), Hôtel du Parc (60. léta 19. století, četné přestavby). Od 60. let 19. století se bouřlivě rozvíjela také výstavba vil, které byly obvykle pronajímány lázeňským hostům – v roce 1914 jich bylo již 686. Nejstarší jsou v Rue Alquié (mezi Parkem pramenů a řekou), nejpestřejší škálu neoslohů představují Percillyho vily z doby po roce 1895 v Rue Hubert-Colombier.

V architektuře Vichy se uplatňovaly jak soubodné francouzské trendy, tak orientální styl – nejvýrazněji v kopuli Lázní 1. třídy (obr. 14) a Celestinského pramene z roku 1908 (arch. Lucien Woog) ve stejnojmenném parku (obr. 16).⁸ Obecně lze říci, že Vichy je syntézou řady francouzských i evropských vlivů v urbanismu, architektuře i krajinářství, ale samo jiná lázeňská města v těchto ohledech neovlivnilo. Proslulost si vydobyla rovněž exportem minerální vody Vichy Célestins a kosmetických produktů (L'Oréal Group Vichy Laboratory). Dokladem prestižního postavení města se již v roce 1875 stalo otevření dostihového závodiště, které dodnes tvoří velký areál na levém břehu řeky (na území obce Bellerive-sur-Allier).

Rozvoj Vichy pokračoval až do konce 30. let 20. století, kdy bylo přivítáno 130 000 návštěvníků ročně. Kostel Saint-Blaise et Notre-Dame-des-Malades byl rozšířen, lázeňská zařízení byla rekonstruována a rozšiřována, vyrůstaly velké hotely (až 11 podlaží). V letech 1940–1945 získalo Vichy neblahou pověst jako sídlo francouzského kolaborantského režimu a ve francouzské společnosti toto stigma přetrvávalo po desetiletí.⁹

Po roce 1945 se nová výstavba rozvíjela též za železnicí, kde se propojila s novými částmi sousedního města Cusset, a na severu za řekou Sichon. V okrajových částech intravilánu vznikly i některé výškové novostavby. Vichy si stále zachovává charakter světových lázní a živého města. Z urbanistického i architektonického hlediska je v rámci lázeňské série jedinečné, mimořádné je rovněž význam dochované původní kompozice Parku pramenů z roku 1812.

Bad Ems

Bad Ems¹⁰ leží v německé spolkové zemi Porýní-Falc. Rozkládá se v hlubokém, široce rozevřeném údolí řeky Lahn, která se 9 km západně odtud vlévá do Rýna nad městem Koblenz. Členitá a hojně zalesněná krajina jižně od řeky patří do pohorí Taunus, zatímco kopce na severní straně jsou součástí Westerwaldu.

Také počátky Bad Ems jsou spojeny s Římany, kteří si zde vybudovali kastel (zaniklý beze stop), jenž byl součástí vojenské hranice, oddělující v 1.–3. století n. l. provincie římského

17

18

impéria od svobodné Germánie. Její pozůstatky jsou shodou okolností od roku 2005 součástí památky světového dědictví Frontiers of the Roman Empire.¹¹ Žádný důkaz, že by Římané využívali zdejší horké či studené prameny, však neexistuje.

První listinná zmínka o Emsu pochází z roku 880 a týkala se vsi (Dorf Ems), jejíž osou je

■ Poznámky

8 Nedaleko odtud se v Rue Lardy nachází Dvorana pramene Lardy z roku 1902 od arch. A. Percillyho, postavená na místě starší dvoraný z roku 1864.

9 Proto město velmi uvítalo přizvání ze strany České republiky, aby se zapojilo do lázeňské série a tak se znovu zviditelnilo především jako lázeňské město.

10 Carl Reuter, *Bad Ems und seine Heilmittel*, Bad Ems 1910. – Adolf Bach, *Skizzen zur Geschichte von Bad Ems*, Bad Ems 1927. – Peter Hawig, *Glanzlicht einer Bäderlandschaft: Jacques Offenbach und Bad Ems (Bad Emser Hefte 412)*, Bad Ems 2014. – Albert Henche, *Alt Ems*, Bad Ems 1926. – Fred Kaspar – Birgit Schmalz – Christian Schmidt – Peter Weidisch, *Das Königliche Logierhaus in Bad Kissingen. Zur Geschichte, Nutzung und Bedeutung eines einzigartigen Kurgebäudes*, Fulda-Petersberg – Bad Kissingen 2017. – Hans-Jürgen Sarholz, *Geschichte der Stadt Bad Ems*, Bad Ems 1997. – Idem, *Schöne Ausichten. Historische Spaziergänge rings um Bad Ems*, Bad Ems 2013. – Idem, *Bad Ems: Streifzug durch die*

Obstr. 17. Bad Ems, pohled z mostu Kurbrücke k západu na lázeňské centrum, vlevo Quellenturm, vpravo lázeňský společenský dům. Foto: Karel Kuča, 2007.

Obstr. 18. Bad Ems, nábřeží s dominantou lázeňského společenského domu se společenským sálem, kasínem a divadlem při pohledu od jihozápadu. Foto: Karel Kuča, 2007.

Geschichte, Bad Ems 2015. – Idem, Vom Wildbad zum Grand Hotel. Die Baugeschichte des Kurhauses von Bad Ems, Bad Ems 2016. – Andrea Schneider – Matthias Zöler, *Bad Ems im Wandel. Veränderungen des Stadtbildes im Vergleich*, Herbstein 2020. – Andrea Schneider, *100 Jahre Kurtheater 1914–2014. 175 Jahre Marmorsaal 1839–2014 (Bad Ems)*, Bad Ems 2014. – Hermann Sommer, *Zur Kur nach Ems: Ein Beitrag zur Geschichte der Badereise von 1830 bis 1914* (dissertační práce), Stuttgart 1999. – Ewald Wegner, Bad Ems, in: Rolf Bothe (Hrsg.), *Kurstädte in Deutschland. Zur Geschichte einer Baugattung. Fröhlich und Kaufmann*, Berlin 1984, s. 315–336. – Dieter Weithoener – Carlheinz Tömmel, *Bad Ems, Stadt mit Gesicht: Beiträge zur Baugeschichte*, Bad Ems 1987.

11 V roce 2005 byla původní Hadriánova zeď ve Velké Británii rozšířena o úseky na horním Rýnu a přijat byl obecný název *Hranice říše římské*, viz <https://whc.unesco.org/en/decisions/511>, vyhledáno 5. 6. 2022. Táž lokalita byla znovu rozšířena v roce 2008 o Antoniovu zeď (opět ve Velké Británii) – viz <https://whc.unesco.org/en/decisions/1501>, vyhledáno 5. 6. 2022.

19

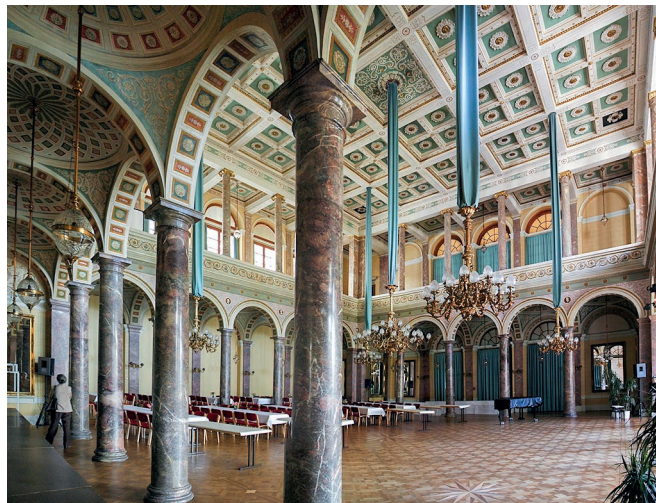
Obr. 19. *Bad Ems, lázeňský dům. Foto: Karel Kuča, 2013.*

Obr. 20. *Bad Ems, interiér lázeňského společenského domu. Foto: Karel Kuča, 2007.*

dnes Marktstraße s kostelem sv. Martina. Nové lázeňské město Ems¹² bylo založeno přímo u vývěrů horkých pramenů ve zúžené pravobřežní části údolí 1,3 km východně od vsi. Městská práva získalo v roce 1324, od 14. století je doložena i lázeňská léčba. Kolem roku 1480 zde již stály lázeňské domy, lázeň pro chudé, hostince a kaple. Již v té době získával Ems nadregionální význam a lázně navštěvovali kurfiřti z Trevíru, Mohuče a Kolína nad Rýnem, tedy po císaři nejvyšší hodnostáři Svaté říše římské. Pití minerální vody je doloženo od 16. století.

Geomorfologická modelace emské krajiny umožňuje na severní straně údolí jediné urbanistické uspořádání, totiž zástavbu podél komunikace vedoucí po břehu řeky. Jižní strana údolí je pozvolnější, dává možností více, ale tam byly jen méně významné prameny pod viskou Spieß, která do roku 1876 nebyla součástí Emsu, ale Oberlahnsteinu v majetku katolického mohučského kurfiřta (zatímco Ems byl protestantský). Lantkrabě Ernst z Hesse-Rheinfelsu zde dal v roce 1661 postavit katolický kostel Maria Königin (zvaný též Spießer Kapelle; rozšířen v letech 1711 a 1724) a přímo na břehu řeky pak v roce 1694 vyrostl Mainzer Haus jako sídlo mohučského kurfiřta Anselma Franze von Ingelheim.

Impulsem nového rozvoje Emsu se v letech 1696–1725 stala výstavba honosného, zámek připomínajícího lázeňského domu (Nassauer Badehaus, na místě staršího) v ohnisku lázní na východním konci Römerstraße, pravděpodobně podle návrhu Jeana Coulona. Nabízel jak koupání, tak pitnou kúru. Jeho východní část s pitnou halou nad pramenem Kessel-

20

brunnen a velkým Císařským sálem se štukovým stropem je dochována dodnes a představuje (spolu s Bathem) jednu z nejstarších dochovaných staveb tohoto typu. Mezi lázeňským domem a vsí vyrostla v roce 1696 podle plánů architekta Johanna Christophora Sebastianiho lázeňská rezidence (později hotel) Karlsburg – obvykle zvaný Vier Türme – s nárožními věžemi pro generála polního maršála Hanse Karla von Thüngen. V roce 1720 vzniklo v Emsu nejstarší kasino v Německu. Veduta lázní z roku 1732 již zachycuje značně kompaktní řadovou zástavbu severní strany ulice západně i východně od lázeňského domu. Volná strana komunikace a břeh řeky byly osázeny alejemi či stromoradímí (na západě až po Vier Türme). Tato urbanistická struktura existuje v podstatě dodnes. V průběhu 18. století se nová zástavba rozšiřovala proti proudu řeky a nově i do strmého bočního údolí potoka Westersbachu.

Nová etapa vývoje lázní se datuje zhruba od roku 1820, kdy Eduard Zais a Theodor Götz, stavební úředníci nasavského vévodství, stanovili regulační podmínky pro novou výstavbu, která se v té době začala rychle rozvíjet. V roce 1822 byl k zámku Vier Türme přistavěn lázeňský dům, nahrazený v roce 1845 novým. Přímo na břehu, na jižní straně Römerstraße, vyrostla v letech 1836–1839 podle vzoru římské Villy Farnesina dominanta nového lázeňského společenského domu se sálem, kasinem a divadlem podle projektu Johanna Gottfrieda Gutensohna (obr. 18, 20). Nahradil starý „Assemblée-Saal“ z roku 1696. V roce 1839 jej nová litinová kolonáda spojila s lázeňským domem. Do roku 1840 došlo ke stavebnímu propojení lázní se vsí a zástavba se konečně začala ve větší míře rozvíjet i ve Spießu na levém břehu (vily v Mainzer Straße), kde vznikaly i velké zahrady.

Již od roku 1816 zřizovala státní správa na přání Viléma Nasavského síť strmých pěšin a úchvatných vyhlídek na obou stranách údolí

podle vzoru rakouského Badenu. Pravobřežní Felsenpfad stoupá na Bäderlei, ke krasové jeskyni Heinzelmanshöhlen a přes Mooshütte k rozhledně Concordiaturm z roku 1861 nad Lázeňským parkem. Levobřežní Henriettenweg z roku 1826 vedla původně jen k obelisku Henriettensäule (1827), později až na vrch Malberg s rozhlednou z roku 1848 a západní větví dolů kolem Adolfova chrámu. V letech 1887–1979 jezdila k rozhledně a novému hotelu z údolí pozemní lanovka Malbergbahn (dochována jako technická památka). Přímo nad srdcem lázní se od roku 1901 tyčí rozhledna Bismarcksturm (od roku 1979 dostupná z lázní lanovkou Kurwaldbahn).

V polovině 19. století byl Bad Ems (podobně jako Baden-Baden) nazýván „letním hlavním městem Evropy“ a polovina jeho hostů přijížděla ze zahraničí, včetně panovníků a módní elity z Francie, Ruska a Anglie. V roce 1855 byl v Bad Ems poprvé instalován inhalační přístroj a zdejší lázně se staly průkopníkem v inhalaci minerální vody. Nápad vyrábět zdravotní pastilky ze solí minerální vody sice vznikl ve Vichy, od roku 1858 je však také Bad Ems producentem populárních *Emser Pastillen*.

Bad Ems je jediným významným lázeňským městem, do kterého se dalo připlout parníkem. Od roku 1858 bylo k dispozici i vlakové spojení. Nádraží (s výpravní budovou z let 1860–1861, rozšířenou roku 1910) ve Spießu výrazně zatraktivnilo levobřežní stranu údolí, kde existovala jediná územní rezerva pro novou výstavbu včetně hotelů. Jako jeden z prvních vyrostl v letech 1852–1854 Neues Badehaus naproti Lázeňskému mostu. V letech 1874–1876 s přispěním cara Alexandra II. vznikla západněji nová dominanta pravoslavné církve sv. Alexandry

■ Poznámky

¹² Úřední jméno Bad Ems platí až od roku 1913.

21

(arch. Ferdinand Goldmann). Výše nad ní domínuje vila Schloss Balmoral z let 1867–1868, která byla majetkem ruských aristokratů. Charakter zámku se čtyřmi věžemi má i vila Reale z roku 1864 západně nad nádražím. V jejím sousedství byl v roce 1897–1899 vybudován protestantský Kaiser-Wilhelm-Kirche (arch. Karl Siebold). V letech 1912–1913 byl vedle Neues Badehausu postaven vodojem Quellenturm (obr. 17).

Na počátku 20. století se významně proměnila i podoba pravobřežního srdce lázní. V letech 1912–1913 došlo k přestavbě západní části lázeňského domu (obr. 19) s prameny Fürstenbrunnen a Kränchenbrunnen (arch. Wilhelm Vitalli) a vzápětí bylo v letech 1913–1914 k lázeňskému společenskému domu přistavěno secesně-novobarokní divadlo a malá koncertní síň (obr. 18). Lázeňský společenský dům a lázeňský dům propojila v roce 1913 nová kolonáda. Pravidelně komponovaný Lázeňský park západně od divadla byl rozšířen západním směrem o organicky formovanou část okolo zámku Vier Türme, sahající téměř až k novogotickému katolickému kostelu sv. Martina z roku 1876 (arch. Eduard Zais) a škole (Römerstraße 97) z roku 1823, sloužící od přestavby roku 1836 jako radnice (rozšířená roku 1861 o novogotickou část). Obě tyto stavby stojí na pomezí lázní a někdejší vsi. Na předělu obou částí parku byla v roce 1892 vztčena socha císaře Viléma I. (Paul Otto), první, která ho zobrazovala v civilním oblečení. Zbývá dodat, že západně po proudu ležící Dorf Ems se v 19. století bouřlivě rozvíjela a plnila funkce, které se do lázeňského centra města nevešly nebo by tam působily rušivě.

Kolem roku 1900 byl již Bad Ems jednoznačně jedním z nejvýznamnějších německých lázeňských měst a v urbanistickém i krajinářském ohledu tím vůbec nejpůsobivějším. Urbanistický princip města je podobný jako v Karlových Va-

rech, ale velká řeka mu dává zcela jiné měřítko. Ačkoliv je u nás méně známý, lze konstatovat, že Bad Ems je v rámci Německa lázeňským městem nejlépe uceleně dochovaným z hlediska urbanismu, architektury i lázeňské krajiny.

Baden-Baden

Baden-Baden¹³ (do roku 1931 Baden) leží v německém Bádensku-Württembersku na západním okraji pohoří Schwarzwald, v hlubokém údolí potoka Oos, který v Rastattu ústí do Murgu a s ním vzápětí do Rýna.

Baden-Baden má spolu s Bathem nejlépe dochované pozůstatky římských vojenských lázní, které se nazývaly Aquae, rozkládaly se na rozsáhlém území nynějšího centra města a existovaly od poloviny 70. let 1. století n. l. do doby kolem roku 260. Půdorys římských Císařských lázní je vyznačen v dlažbě náměstí Marktplatz, přístupné ruiny lázní pro vojáky se nacházejí mezi sousedními Friedrichsbad a Caracalla Therme (odkryty 1847).

První bezpečný středověký doklad o Baden-Badenu a zdejších kostele pochází z roku 987 („Badon“), trhové právo je doloženo roku 1046. Kolem roku 1100 byl na vysokém kopci severně nad údolím vybudován hrad Hohenbaden jako sídlo Bádenského markrabství. Pohřebištěm markrabat z Badenu z rodu Zähringerů se stal v roce 1245 založený cisterciácký klášter Lichtenenthal výše v údolí (od roku 1453 tuto funkci převzal bádenský farní kostel, změněný na kolegiální).

■ Poznámky

13 Ulrich Coenen, *Von Aquae bis Baden-Baden. Die Baugeschichte der Stadt und ihr Beitrag zur Entwicklung der Kurarchitektur*, Aachen 2008. – Volkmar Eidloth, *Baden-Baden, europäische Kurstädte und das Welterbe der UNESCO. Grundzüge einer länderübergreifenden gemeinschaftlichen Bewerbung*, in: *Denkmalpflege in Baden-Würt-*

22

Obr. 21. *Baden-Baden, lázeňský dům od východu. Foto: Karel Kuča, 2015.*

Obr. 22. *Baden-Baden, pitná hala. Foto: Karel Kuča, 2010.*

temberg 2013, č. 3, s. 134–144 (DOI: <https://doi.org/10.11588/nbdpfbw.2013.3.12659>). – Klaus Fischer, *Das Baden-Badener Villenjahrhundert. Lust am schönen Wohnen*, Baden-Baden 2014. – Idem, „Faites votre jeu“. *Geschichte der Spielbank Baden-Baden*, Baden-Baden 1984. – Margot Fuss, *Baden-Baden damals. Alte Photographien erzählen e. Stück Stadtgeschichte 1860–1910*, Konstanz 1982. – Margot Fuss, *Baden-Baden. Kaiser und Könige*, Konstanz 1994. – Rolf Gustav Haebler, *Geschichte der Stadt und des Kurortes Baden-Baden*, Baden-Baden 1969. – Emil Lacroix et al., *Die Kunstdenkmäler der Stadt Baden-Baden*, Karlsruhe 1942. – Petra Mayer-Repert – Britta Rabold, *Die Römischen Soldatenbäder in Baden-Baden (Aquae Aureliae)*, Stuttgart 2008. – Leni Niemann, *Landhäuser und Villen in Baden-Baden von 1800–1870. Eine Studie zur Baugeschichte des 19. Jh.* (dissertativní práce), Karlsruhe 1953. – Karlfriedrich Ohr, *Das Friedrichsbad in Baden-Baden – ein Denkmal der Badekultur des 19. Jahrhunderts*, *Denkmalpflege in Baden-Württemberg* 25, 1996, č. 1, s. 79–88 (<https://doi.org/10.11588/nbdpfbw.1996.1.13280>). – B. Rabold, *Baden-Baden. Thermen und Zivilsiedlung*, in: Dieter Planck (ed.), *Die Römer in Baden-Württemberg. Römerstätten und Museum von Aalen bis Zwiefalten*, Stuttgart 2005, s. 28–32. – Oskar Rössler, *Baden-Baden als Heilbad*, Baden-Baden 1936. – Monika Steinhauser, *Das europäische Modebad des 19. Jahrhunderts. Baden-Baden – eine Residenz des Glücks*, in: Ludwig Grote (ed.): *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert. Stadtplanung und Baugestaltung im industriellen Zeitalter. Festschrift zum 70. Geburtstag von Nikolaus Pevsner*, München 1974, s. 95–128. – Bernd Weigel, *Parkführer Baden-Baden. Die Gärten und Kuranlagen im Oostal*, Baden-Baden 2003. – Anette Zimmermann, *Das Villenviertel "Friedrichshöhe" in Baden-Baden*, in: *Aquae 92. Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Kurortes Baden-Baden*, Baden-Baden 1992, s. 73–86.

23

24

Obr. 23. Baden-Baden, Friedrichsbau, jižní průčelí. Foto: Karel Kuča, 2010.

Obr. 24. Baden-Baden, luxusní palácové vily v parkovém pásmu při říčce Oos jihozápadně od evangelického kostela (Evangelische Stadtkirche). Foto: Karel Kuča, 2015.

Obr. 25. Baden-Baden, nové náměstí Augustaplatz s dominantou evangelického kostela. Foto: Karel Kuča, 2015.

25

Kolem roku 1250 či později získal Baden-Baden městská práva. Opevněné město na Florentinerbergu a Schlossbergu má – i s ohledem na svažité terén – značně nepravidelnou uliční síť a jeho těžiště tvoří Marktplatz s kolegjiátním kostelem (Stiftskirche Unserer Lieben Frau, nyní Pfarrkirche St. Petrus und Paulus). Lázeňské využívání horkých termálních pramenů vyvěrajících ve městě povolil roku 1306 markrabě Fridrich II. Mezi lety 1388–1399 byly starší fortifikace na Schlossbergu severně nad tržištěm využity pro stavbu dalšího hradu, který dal markrabě Kryštof I. kolem roku 1479 přestavět na Nový zámek (Neues Schloss) jako novou rezidenci rodu.

V roce 1507 se v Baden-Badenu prvně vybírala lázeňská daň a v následujícím období lázeňství vzkvétalo. Těžkou ránu lázním zasadilo vypálení francouzskými vojáky 24. srpna 1689 během války o falcké dědictví. Lázeňských památek ze 17. století či starších je proto uvnitř města velmi málo: Baldreit (nyní Městský archiv) z doby po roce 1689, se středověkým jádrem, a Prunkbad z doby kolem roku 1660 v Novém zámku. Rolí markrabského sídla plnil Baden-Baden do roku 1705, kdy se Ludwig Wilhelm von Baden přestěhoval do nové rezidence v Rastattu a Nový zámek pak sloužil jako letní rezidence.

Ještě v druhé polovině 18. století byl Baden-Baden relativně malým městem sevřeným hradbami, jehož obvod vymezují nynější ulice Luisenstraße na západě, Sophienstraße na ji-

hu, Römerplatz na východě a Schloßstraße a Wilhelmstraße na severu. Vně hradeb existovala jen sporadická zástavba na severu, jihu a jihozápadě a kapucínský klášter na západě.

Baden-Baden se stal jedním z dalších raných průkopníků principu lázeňské krajiny. První vycházkové stezky okolní krajinou (využívané v rámci předepsané lázeňské léčby) s vyhlídkami a lavičkami vznikaly již po roce 1775 na základě plánu rozvoje lázní vypracovaného Lázeňskou komisí. Hlavní rozvoj jejich budování spadá do 19. století.

Na konci 18. století bylo učiněno rozhodnutí o výstavbě zcela nové lázeňské čtvrti „na zelené louce“ při levém břehu potoka Oos na úpatí kopce Friesenberg naproti městu. Jedině tam bylo možno uskutečnit soudobé představy lázeňského města v krajině, a to i za cenu, že minerální voda z pramenů ve starém městě tam musela být dovedena potrubím.

Patrně první stavbou se stal Promenadenhaus (viz dále) naproti vyústění hlavní přístupové ulice ze starého města (Sophienstraße), přístupný od mostu čtyřmi řadami kaštanů (Kastanienallee). Dalším významným stavebním počinem byla přestavba zrušeného kapucínského kláštera na hotel Badischer Hof s privátním

parkem v roce 1807. V letech 1821–1824 vyrostla dominanta klasicistního lázeňského domu (Konversationshausu) s hernami, knihovnou, tanečním sálem, restaurací a divadlem (arch. Friedrich Weinbrenner), do níž byl včleněn i Promenadenhaus (obr. 21). Lázeňský dům později prodělal četné přestavby: v letech 1853–1855 bylo divadlo v severním křídle nahrazeno reprezentačními místnostmi (Prunksäle), které navrhli scénografové pařížské Opery Pierre-Luc-Charles Cicéri a Charles Polycarpe Séchan pro potřeby nového kasina, v letech 1912–1917 byly přistavěny terasy. Dřevěné butiky z roku 1818 pod lázeňským domem byly v letech 1867–1868 nahrazeny zděnými. Na začátku Lichtentaler Allee, jihovýchodně od lázeňského domu, vyrostlo v letech 1820–1822 sídlo švédské královny a bádenské princezny Friederike; od roku 1872 je sídlem Mezinárodního klubu, který v letech 1890–1896 provedl jeho velké rozšíření. Zahrada Kurgarten pod lázeňským domem, koncipovaná Friedrichem Weinbrennerem a ředitelem zahrad Johannem Michaelem Zeyherem, byla v letech 1839–1842 na severu vymezena ikonickou budovou 90 m dlouhé pitné haly (arch. Heinrich Hübsch) obrácené do parku arkádami nesenými 16 korintskými

sloupy (obr. 22). Formování centrálního prostoru lázní bylo dovršeno v letech 1860–1862, kdy jeho jižní frontu vymezilo novobarokní divadlo mezi lázeňským domem a Mezinárodním klubem, které postavili Charles Couteau a Ludwig Lang podle upravených plánů pařížského divadelního architekta Charlese Derchyho. Jižně od Mezinárodního klubu vyrostla v letech 1906–1909 ještě Staatliche Kunsthalle (arch. Hermann Billing).

Výstavba pitné haly se uskutečnila již v době, kdy – v letech 1838–1870 – řídila vývoj lázní především francouzská podnikatelská rodina Bénazet. Tato rodina se přestěhovala z Paříže do Baden-Badenu v důsledku zákazu hazardních her, který ve Francii vstoupil v platnost v roce 1836, a v letech 1855–1872 zde provozovala výnosné kasino (viz výše). Otevřením železniční spojky z hlavní trati v roce 1845 město získalo železniční spojení, které usnadnilo příliv návštěvníků.¹⁴ To byly rozhodující impulsy pro bouřlivý urbanistický vývoj a internacionalitu tohoto lázeňského města. Ta se projevila i pořádáním mezinárodních koňských dostihů na dostihovém závodišti Iffezheim (10 km severozápadně), které od roku 1858 organizoval právě Édouard Bénazet.

Klíčovým momentem urbanistického vývoje Baden-Badenu byl rok 1839, kdy ředitel zahrad velkovévodství Johann Michael Zeyher (1770–1843) navrhl proměnu pásu území mezi potokem Oos a promenádou Lichtentaler Allee jižně od lázeňské čtvrti na krajinářský park v anglickém stylu o délce 2,5 km, táhnoucí se až ke klášteru v Lichtentalu. Tím bylo dosud přírodně utvářené údolí vtaženo do struktury města a současně uchráněno před výstavbou. V zásadě již do roku 1855 tak vznikla nádherná parková krajina s více než 20 železnými mosty přes uměle formovaný tok a mnoha impozantními stromy, vybavená lavičkami, pouličním osvětlením, veřejnými toaletami a přístřešky. Právý břeh potoka lemují nejprestižnější hotely s francouzskými jmény (Hôtel Stephanie-les-Bains, tzv. Hôtel d'Angleterre, Hôtel d'Europe a Hôtel de Russie) a vily (obr. 24), ve střední části parku byl založen velký tenisový areál. Naproti němu bylo roku 1887 zřízeno fotbalové hřiště, jehož plocha byla v letech 1909–1912 podle návrhu Maxe Laeugera proměněna v Gönner-Anlage, jednu z nejkrásnějších zahrad v geometrickém stylu té doby v Německu, s monumentální fontánou Josefinenbrunnen. Lineární lázeňská krajina v údolí s kombinací vycházkových cest ve svazích vykazuje jasné styčné rysy s poněkud starším řešením v Mariánských Lázních.

Zhruba mezi 20. a 70. léty 19. století zaznamenal Baden-Baden po Wiesbadenu největší počet lázeňských hostů a co do počtu návštěvníků a rozmanitosti předčil všechna ostatní lázeňská města v Evropě.¹⁵

V průběhu francouzsko-německé války 1870–1871 a v důsledku zákazu hazardu v Německu v roce 1872 došlo ke krátkodobému poklesu počtu lázeňských hostů. Tento úpadek byl vyrovnán otevřením monumentálních lázní Friedrichsbad za kostelem ve starém městě z let 1869–1877 (arch. Carl Dernfeld), nejmodernějších v soudobé Evropě, které jasně reflektují architektonické, dispoziční i technické inspirace z řady jiných evropských lázní (obr. 23). Tím se lázeňství znovu ve větší míře vrátilo i do centra města, v němž v té době přežívaly jen sousední Staré parní lázně (Altes Dampfbad) z let 1846–1848 (arch. Heinrich Hübsch), rozšířené v letech 1864–1865. V centru města se nacházelo několik prestižních hotelů, zejména Hôtel de Hollande a Hôtel Victoria pojmenovaný po královně Viktorii. Tyto i další hotely v jiných čtvrtích byly v průběhu 19. a na počátku 20. století dále rozšiřovány a renovovány, přičemž svou architekтуру a zařízení vždy přizpůsobovaly aktuálním mezinárodním standardům a trendům.

Souběžně s popsány procesy začala také postupná výstavba dalších nových částí Baden-Badenu. Nejprve to bylo předměstí Lichtentaler Vorstadt jižně od starého města, při pravém břehu potoka Oos. Jeho srdcem se stalo nové velké náměstí Augustaplatz, na západní straně otevřené do parku na začátku Lichtentaler Allee. Dominantou prostoru se v letech 1855–1864 stal novogotický kostel (Evangelische Stadtkirche, arch. Friedrich Eisenlohr z Karlsruhe), doplněný do roku 1876 věžemi (arch. Heinrich Lang) (obr. 25). Kostel je kompozičním ohniskem, od něhož se rozvíjí hlavní uliční síť jižní části předměstí ve tvaru trojzubce, zastavěná lázeňskými domy, hotely, penziony a vilami.

Zde se internacionální charakter města projevila výstavbou svatyní různých vyznání. Anglikánská komunita byla založena již v roce 1833, novogotický kostel Všech svatých (nyní Evangelisch-Lutherische St. Johannes-Kirche) byl postaven v letech 1864–1867 při středním paprsku „husí stopy“ ve vazbě na náměstí Gausplatz poblíž Gönner-Anlage. Prakticky v téže době vznikla ve městě také ruská ortodoxní komunita, poté co se v roce 1836 princ Wilhelm Bádenský oženil s neteří cara Alexandra II. Projekt malé pravoslavné cerkve Proměnění Páně vypracoval Ivan Strom, profesor Akademie umění v Petrohradě, realizaci v ulici Lichtentaler StraÙe (jihovýchodně od předchozí svatyně) provedli Bernhard Belzer a Vladimir Potemkin v letech 1880–1882. Součástí tohoto předměstí je rovněž svazitá východní část, situovaná jižně od nového bulváru Sophienstrasse se stromovou alejí. Osou této části je Stephanienstrasse a zástavba je zde vesměs poněkud starší než v jižní části.

Architektonicky nejcenější svatyně nekato-lické denominace vyrostla v letech 1864–1866 na Michaelsbergu (Friesenbergu). Rumunskou pravoslavnou Stourdzia-Kapelle v neoklasicistním stylu s byzantskými prvky dal postavit někdejší (1834–1849) moldavský kníže Mihail Sturdza na památku svého zesnulého syna. Projekt vytvořil Leo von Klenze (1784–1864), realizaci řídil jeho žák Georg von Dollmann. Kaple je klíčovou součástí krajinářského parku (navazujícího na Kurgarten), který začíná severně od pitné haly a stoupá od potoka Oos až na vrchol kopce. Přímo nad pitnou halou stojí u jezírka Kriegergedächtniskapelle. Kaple Stourdzia je situována dále na severozápad, oddělena roklí s potokem, jezírky a umělým vodopádem. Celý park je protkán sítí vycházkových cest, které byly později zřízeny i jinde v okolní kopcovité krajině.

Severní (dolní) předměstí je poněkud mladší a jeho význam od roku 1845 souvisel se vznikem nádraží. Původní budova byla roku 1895 nahrazena monumentální palácovou stavbou dokládající význam železnice pro město.¹⁶

Ve druhé polovině 19. století se důležitým fenoménem urbanistického vývoje města staly vilové čtvrtě na svazích údolí. Na západě jsou to čtvrtě Beutig a Quettig, vybudované ve spodnější části území do roku 1870, ostatní do 1. světové války. Severovýchodní čtvrť Anna-berg vyrostla převážně až v první třetině 20. století. Její součástí je Wasserkunstanlage Paradies z let 1921–1925, postavený podle plánů Maxe Laeugera. Jde o osově symetrický zahradní a obytný komplex, který protíná uliční síť svazitým prospektem s vodními prvky uprostřed a velkorysími schodišti po stranách. Součástí kompozice jsou i tři dvojice vil. Princip vychází z renesančních zahrad italských vil a celek představuje mimořádně pozoruhodné dílo. Na jihovýchodě přiléhá ke čtvrti Annaberg městský hřbitov z roku 1843, s kaplí z let 1860–1862 a hroby význačných osobností. Ve vilových čtvrtích i v celém Baden-Badenu se nachází neobyčejné množství honosných sídel a vil z 19. a počátku 20. století, které reprezentují velmi pestrou stylovou mozaiku. Autorsky se na nich

■ Poznámky

14 Trať byla zrušena v roce 1977. Od roku 1910 jezdila po městě tramvaj, nahrazená mezi lety 1949–1971 postupně trolejbusy.

15 V roce 1869 pobývalo v Baden-Baden 62 036 hostů, z nichž téměř 60 % nebylo z německých států, ale z Francie (27 %), Velké Británie (10 %), Ameriky a dalších evropských i mimoevropských zemí (celkem 22 %).

16 Po zrušení provozu (1977) budova chátrala, pak byla opravena jako součást Festspielhausu Baden-Baden otevřeného v roce 1998.

uplatnili jak architekti němečtí, tak cizí – mnoho vil si zde postavili zahraniční návštěvníci.

V meziválečném období již Baden-Baden spíše stagnoval, i když v letech 1933–1943 bylo znovu v provozu kasino. Nacistickému běsnění za křišťálové noci padla za oběť synagoga. V letech 1943–1945 byly některé okrajové části aglomerace zasaženy bombardováním. Vážně poškozen byl i St. Bonifatiuskirche v Lichtentalu. Po 2. světové válce byl Baden-Baden sídlem a velitelstvím francouzských ozbrojených sil v Německu. Kasino obnovilo provoz v roce 1950. Od druhé poloviny 20. století se nová výstavba rozvíjela severozápadním směrem (Weststadt, rozbombardovaný Oos), díky čemuž zůstalo zachováno prostředí historického lázeňského města zasazené do okolní krajiny. Neúměrnou zátěž tranzitní dopravou vyřešil v letech 1986–1989 silniční tunel pod městem o délce 2,6 km (od bývalého nádraží po St. Josef-Kirche na jihovýchodě).

Baden-Baden, „letní hlavní město Evropy“, jsou jedny z největších a nejmódnějších evropských lázní, navštěvované vládnoucí a kulturní elitou 19. století z celého kontinentu. Od římských dob má nepřerušenu tradici léčení, ale těžiště jeho urbanistických, architektonických i krajinářských hodnot vzniklo až v 19. století. Až na výjimky (pitná hala, Friedrichsbad) zde nejsou zastoupeny architektonicky mimořádné dominanty, v historickém jádru města je i poněkud nižší autenticita zástavby, devizou Baden-Badenu je však komplexní skladba jednotlivých funkčních částí urbanistické struktury lázeňského města, standardní úroveň zástavby a velký rozsah i kvalita morfologicky různorodé lázeňské krajiny.

Bad Kissingen

Bad Kissingen¹⁷ (do roku 1883 jen Kissingen) leží v Dolních Frankách, které jsou dnes severozápadní částí německé spolkové země Bavorsko. Rozkládá se ve zvlněné krajině jižně od pohoří Rhön a protéká jím od severu k jihu řeka Frankische Saale (přítok Mohanu/Main).

Kissingen byl od roku 801 majetkem kláštera ve Fuldě a již z roku 823 pochází zmínka o solných pramenech. Opevněné město bylo na východní straně údolí založeno v druhé polovině 13. století (doloženo 1279) na ne zcela pravidelném ortogonálním půdorysu, s obdélným náměstím (Marktplatz) uprostřed. Od roku 1394 patřil Kissingen würzburšskému biskupství. Lázeňská léčba je prvně doložena v roce 1520, v roce 1581 se zde opakovaně léčil hrabě Georg Ernst z Hennebergu. V 16. století se rozvíjela i výroba soli poblíž nedalekého Hausenu (Saline). Až do počátku 18. století byl Kissingen vcelku běžným franským městem

26

s provinčními lázeňskými provozy (pitné kúry i koupele) uvnitř hradeb.

Počátek budování lázeňského města je spojen s würzburško-bamberským knížetem-biskupem Friedrichem Karlem von Schönborn-Buchheim, který chtěl vybudovat lázně, jež by se vyrovnaly Karlovým Varům. V letech 1737–1738 pověřil svého stavitele Balthasara Neumanna regulací řeky a zvýšením terénu o 2 metry, aby byla plánovaná nová lázeňská čtvrť lépe chráněna před povodněmi. V průběhu prací byl ve starém korytě řeky objeven a zachycen pramen, který byl pojmenován Rákóczi, a místní lékárník a starosta Georg Anton Boxberger rozpoznal jeho léčivé vlastnosti. Současně byl v letech 1737–1738 jižně od města postaven barokní lázeňský dům a před ním zřízena veřejnosti přístupná, geometricky řešená Lázeňská zahrada kolem pramenů Pandur a Rákóczi, určená k pitné kúře, procházkám a společenskému setkávání jako jedna z nejstarších takových zahrad vůbec. Axonometrická mapa Kissingenu z roku 1770 ukazuje, že celé město bylo v té době mimoto obklopeno prstencem soukromých zahrad s ortogonální či diagonální kompozicí.

Kníže-biskup Friedrich von Seinsheim budoval i další vycházkové cesty v okolí. V roce 1768 dal v bočním údolí Kaskadental severně od města (naproti Obere Saline) zřídit umělou vodní kaskádu v rokokovém stylu s vodními sloupy a fontánami. V 19. století bylo údolí přetvořeno v krajinářském romantickém duchu

■ Poznámky

17 A. Arnold, *Ursprünge eines Weltbades. Die Entwicklung von Kurstadt und Kurbetrieb in Kissingen im 18. Jahrhundert* (diplomová práce), Julius-Maximilians-Universität, Philosophische Fakultät I., Würzburg. – Denis André Chevalley – Stefan Gerlach, *Denkmäler in Bayern. Stadt Bad Kissingen*, München 1998. – Eberth Werner,

Obr. 26. *Bad Kissingen, lázeňský společenský dům zvaný Arkadenbau. Foto: Karel Kuča, 2013.*

Ausgeführte Bauten von Architekt Ritter. Große Baumeisterarchitektur in Bad Kissingen, Bad Kissingen 1996. – Eberth Werner, *Das Kurtheater im Bade Kissingen 1778–1905*, Bad Kissingen 2015. – Fred Kaspar, *Der Kurgarten. Ein historischer Überblick. Von der Spielwiese und Allee zu Kurgarten und Kurpark. = The Kurgarten. A short overview. Playing field and avenue to kurgarten and kurpark*, Fulda-Petersberg – Bad Kissingen 2016. – Robert Kreitmair, *Die Geschichte der Abwasserbeseitigung der Stadt Bad Kissingen*, in: *Geschichtliche Entwicklung der Wasserwirtschaft und des Wasserbaus in Bayern, Teil 3 (Bayerisches Landesamt für Wasserwirtschaft, Informationsbericht 3/86)*, München 1986, s. 135–165. – Rebekka Magis, *Die Sanatorien in Bad Kissingen bis zum Zweiten Weltkrieg: Geschichte, Bestand, denkmalpflegerische Bewertung* (diplomová práce), Otto-Friedrich-Universität Bamberg, Fakultät Geistes- und Kulturwissenschaften, Bamberg 2015. – Alexandra Nadler, *Entwicklung und Bestand der Kurlandschaft von Bad Kissingen in historisch-geographischer Sicht* (diplomová práce), Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Naturwissenschaftliche Fakultät, Erlangen 2014. – Cornelia Oelwein, *Max Littmann (1862–1931). Architekt – Baukünstler – Unternehmer*, Fulda-Petersberg 2013. – Alfred Saam, *Wie der Strom in die Rhön kam. Die Strombeschaffung des Actienbadetablisement und der staatlichen Kurbetriebe in Bad Kissingen von 1880–1997*, dostupné z: https://www.burkardroth.de/media/www_burkardroth.de/org/med_377/5249_strombeschaffung_firma_heckelmann_v_alfred_saam.pdf, vyhledáno 5. 6. 2022. – Birgit Schmalz, *Die Frühzeit des Bades Kissingen*, *Bad Kissinger Museum Information*, 2008, č. 2. – Thomas Ahnert (ed.), *1200 Jahre Bad Kissingen. Facetten einer Stadtgeschichte 801–2001*, Bad Kissingen 2001. – Peter Weidisch (ed.), *Bad Kissingen*, Würzburg – Bad Kissingen 2013. – Peter Ziegler, *Prominenz auf Promenadenwegen. Kaiser, Könige, Künstler, Kurgäste in Bad Kissingen*, Würzburg 2004.

27

28

Obr. 27. Bad Kissingen, Wandelhalle. Foto: Karel Kuča, 2013.

Obr. 28. Bad Kissingen, jižní část lázní Luitpoldbad. Foto: Karel Kuča, 2013.

Obr. 29. Bad Kissingen, severní část lázní Luitpoldbad. Foto: Karel Kuča, 2013.

a lovecký zámeček Klaushof v jeho závěru se stal cílem výletů a setkávání lázeňských hostů.

Mezi městem a Hausenem se rozkládají Obere a Untere Saline. Budova Obere Saline původně sloužila pracovníkům získávajícím ze slaných pramenů sůl. V letech 1767–1772 ji kníže-biskup Adam Friedrich von Seinsheim († 1779) dal upravit jako svoji lázeňskou rezidenci. Po ukončení výroby soli (1869) byly prostory v roce 1875 adaptovány jako lázeňské ubytování pro kancléře Otto von Bismarcka (pobývala zde i německá císařovna Augusta Viktorie). Trojkřídový areál Untere Saline z roku 1788 sloužil výrobě soli do roku 1868. V roce 1870 byla postavena nová varna. Zachovala se i nádrž pro odpařování solanky a zejména poslední dřevěná gradovna (Gradierwerk) s čerpadly solanky z let 1848 a 1883 (dříve zde bylo gradoven více). Sůl a produkty vznikající při její výrobě se používaly při koupelích v lázních, gradovna stále slouží jako venkovní inhalatorium (mezi Untere Saline a lázeňskou čtvrtí je od roku 1877 provozována lodní přeprava). Bad Kissingen je jediným městem série *Slavná lázeňská města Evropy*, ve kterém je gradovna zastoupena.¹⁸

Výrazný kopec Altenberg zvedající se nad údolím jihozápadně od Lázeňské zahrady byl již v roce 1794 začleněn do kissingenské lázeňské krajiny, když tam princové Georg Friedrich Karl von Sachsen-Meiningen a Leopold Friedrich Franz von Anhalt-Dessau dali upravit vyhlídku s kamennou lavicí a živým plotem. Krajinářská proměna kopce začala v roce 1828. Areál

29

postupně doplnily další stavby: Rundtempel (1847) na vrcholu, Sonnensalett (1848), Gartentempel Walhalla (1849), pomníky císařovny Alžběty Rakouské (1907) a královského dvorního zahradníka Jacoba Ickelsheimera (1882), který působil v Kissingenu.

Bad Kissingen v poslední třetině 18. století představoval jeden z nejvýznamnějších a nejranějších příkladů barokní lázeňské krajiny a budování lázeňské čtvrti „na zelené louce“ v Evropě. Další vývoj nicméně tuto podobu krajiny Bad Kissingenu až na výjimky převrstvil.

V roce 1814 se Franky staly součástí Bavorska a král Ludvík I. Bavorský (vládl 1825–1848) převzal nad budováním lázní záštitu (podobně jako později v letech 1886–1912 princ regent Luitpold). Lázeňských hostů v té době rychle přibývalo. V letech 1818–1822 byly strženy městské hradby a zasypány příkopy.¹⁹ V roce 1827 byla veškerá obecní půda kolem města rozparcelována a nabídnuta k prodeji občanům při stanovení regulačních podmínek pro novou výstavbu (odstupy domů 16 stop pro zajištění oslunění). Také v tomto ohledu byl Bad Kissingen průkopníkem.

Již ve druhé čtvrtině 19. století se jižně od starého města, okolo někdejší Lázeňské zahrady, zformoval centrální prostor lázní, jehož

východní stranou procházela silnice do Würzburgu. Podél jejího pokračování (Kurhausstraße) začaly vyrůstat luxusní empírové hotely (Grand Hotel Kaiserhof Victoria, Hotel de Russie) a později i vily (Villa Hailmann).

Katastrální mapa města z roku 1847 již zachycuje dokončený komplex budov mezi náměstím (jehož plochu téměř zcela vyplňovala paralelní stromořadí) a řekou. Hlavní stavbou východní strany náměstí byl tehdy bývalý barokní lázeňský dům, rozšířený v roce 1768 (nedochován).²⁰ V hloubi pozemku za lázeňským

■ Poznámky

18 V řadě lázeňských míst východního Německa či Polska se přitom dochovaly mnohem větší areály s takovými konstrukcemi, ale celkové urbanistické, architektonické a krajinné dědictví těchto měst zdaleka nedosahuje parametrů, jež byly pro tento sériový statek definovány.

19 Jde o jeden z prvních takových případů v Německu – po Düsseldorfu v roce 1801 a Brémách v letech 1802–1809.

20 Kurhaus byl v letech 1881–1882 zvýšen a novorenesančně přestavěn, v roce 1959 však byl zbořen a nahrazen moderní stavbou, která byla v roce 2014 i s dalšími budovami zdemolována; má být nahrazena elegantní hotelovou novostavbou.

domem byl v letech 1827–1828 vybudován do dnes existující dvoupatrový klasicistní Königliche Kurhaushotel (arch. Heinrich Gries a Donlé) na půdorysu písmene L.

Dominantou hlavního lázeňského prostoru se stal lázeňský společenský dům zvaný Arkadenbau od bavorského dvorního architekta Friedricha von Gärtnera z let 1834–1838 (obr. 26). Vyplňuje podstatnou část západní strany náměstí, do něhož se otevírá půdorysem širokého písmene U. Uprostřed osově dispozice dominuje k řece vysunutý Konversationssaal (Kursaal, nyní Rossinisaal, s novou vnitřní výzdobou z let 1910–1913). Budova je významná nejen z hlediska typologie lázeňské architektury, ale i proto, že se stala jedním z raných příkladů tzv. obloučkového slohu (Rundbogendstil), tvaroslovně oproštěné verze novorománského slohu čerpající i z byzantské a renesanční architektury, která se v té době zrodila v Mnichově, Karlsruhe, Hannoveru a Berlíně a byla pokusem o vytvoření německého národního slohu.

K Arkadenbau byla v letech 1841–1842 připojena na jižní straně litinová pitná hala (Trinkhalle, Wandelhalle, Brunnenhalle) nad prameny Pandur a Rákóczi, která se bohužel do současnosti nedochovala.²¹ Stala se průkopníkem velkých litinových hal a zajistila Kissingenu velkou popularitu. Obě stavby svou monumentalitou demonstrovaly záměr vytvořit v Bad Kissingenu hlavní bavorské lázně evropského významu. To se do 1. světové války skutečně podařilo, i když začátky byly skromné.²² V roce 1913 již byl Kissingen v rámci Německa na třetím místě po Wiesbadenu a Baden-Badenu. Hosté přijížděli též z Anglie a Ruska, od roku 1874 zde často pobýval kancléř Otto von Bismarck (1815–1898).

Důležitým počinem se v roce 1838 stalo vybudování mostu Ludwigsbrücke, který umožnil novou výstavbu také na protější (západní) straně údolí (například hotel Fürstenhof z roku 1856). Podstatné bylo, že – tak jako v Baden-Badenu – byly louky při řece vyhrazeny pro velký krajinářský lázeňský Luitpoldpark, zřizovaný tehdy podle projektu královské bavorské zahradní správy a v roce 1857 rozšířený. Na něj navazují promenády Salinenpromenade a Lindesmühlpromenade podél řeky severním i jižním směrem. Celý zelený pás dosahuje délky 3 km a dodnes si zachovává tvářnost ze 40.–50. let 19. století. Poblíž severní promenády (jižně od Untere Saline) byl v roce 1877 vztýčen první Bismarckův pomník v Německu. Jižní promenáda umožňuje propojení s krajinářským parkem na Altenbergu.

Stavební dominantou Luitpoldparku, která doplňuje komplex Arkadenbau a Wandelhalle, je monumentální novorenesanční budova bývalých lázní Luitpoldbad z let 1867–1871 (arch.

Albert Geul) (obr. 29). V jejím sousedství bylo roku 1880 postaveno kasino (arch. Heinrich von Hügel a Wilhelm II. von Doderer). V letech 1905–1911 (arch. Jean Keller) byly lázně Luitpoldbad rozšířeny k jihu (obr. 28), kasino se ocitlo uprostřed dispozice a bylo napojeno na kolonádu, čímž se tento celek stal největší lázeňskou budovou v Evropě.

V průběhu druhé poloviny 19. století zažívalo město bouřlivý urbanistický rozvoj severním, východním, jižním (k nádraží otevřenému roku 1871) a za lázeňským parkem také západním směrem. Nové čtvrtě (vyjma západní) navázaly na ulice starého města a pravidelný obvod někdejšího opevnění, takže je charakterizuje převážně ortogonální uliční síť. Nejdůležitější se stala Ludwigstraße směřující od lázeňského mostu k východu, tvořící hranici starého a nového města a obestavená domy s obchody z přelomu 19. a 20. století. Stoupá k novému náměstí Theaterplatz, v jehož okolí jsou situovány nové dominanty: novorománský protestantský kostel (nyní Erlöserkirche) z let 1845–1847 (arch. Friedrich von Gärtner), financovaný Ludvíkem I. Bavorským (v roce 1890 přidány věže a apsida) a komponovaný na osový průhled z lázeňského náměstí, dále novogotický nový farní kostel Srdce Páně (Herz-Jesu Kirche) z roku 1881 (arch. Karl von Leimbach) a Lázeňské divadlo (Kurtheater). Původní divadlo z roku 1858 bylo v letech 1904–1905 nahrazeno novobarokní novostavbou (arch. Max Littmann). Stylově pozoruhodná ruská pravoslavná cerkev (Russische orthodoxe Kirche Heiliger Sergius von Radonesch) vyrostla v letech 1898–1901 (arch. Viktor Alexandrovič Schröter z Petrohradu) na severním okraji města.²³ Také synagoga byla v letech 1899–1902 vybudována v této části města (arch. Carl Krampf), v sousedství někdejší hradební linie, kterou sleduje Maxstraße; v roce 1939 byla zničena nacisty.

Celé město se orientovalo na lázeňství. Úsilí o vysoký standard se projevilo i v tom, že se Bad Kissingen stal prvním městem v Bavorsku, které vybuodovalo kanalizaci s napojením všech domů (1886–1889). Kolem roku 1900 nabízel ubytování každý třetí dům ve městě. Převládajícím typem stavby se stala lázeňská vila (Kurvilla), kde pronajímatel a hosté bydleli pod jednou střechou. Vily vyšších tříd jsou zde spíše vzácností. Luxusních hotelů vzniklo jen několik.

V roce 1909 postihla Bad Kissingen stoletá povodeň, která se stala dalším impulsem k přestavbě centrálního lázeňského okrsku, jež byla zahájena vlastně již roku 1905 rozšiřováním lázní Luitpoldbad (viz výše). V letech 1910–1912 nahradila dosavadní litinovou halu nová Wandelhalle-Brunnenhalle od mnichovského architekta Maxe Littmanna (obr. 27).

Jde o mimořádně hodnotnou stavbu moderny, která je mimoto velmi raným příkladem uplatnění masivní betonové konstrukce v kombinaci s keramickými detaily sloupů a obkladů stěn od firmy Villeroy & Boch. Novátorské jsou rovněž fasády z pohledového betonu. Uvádí se, že jde o největší stavbu tohoto druhu na světě.

V téže době získal Arkadenbau novou přístavbu i na opačné (severní) straně, na místě tenisového kurtu. Jde o monumentální Regentenbau s tanečním sálem²⁴ z let 1910–1913, pojatou však s ohledem na kontext v tradičním neoklasicistním duchu, ač jde rovněž o Littmannovo dílo. Littmann navrhl i nový neoklasicistní pavilon Maxbrunnen na náměstí (v ose Arkadenbau) nad nejstarším používaným pramenem, který se původně nazýval Sauerbrunnen. Součástí proměny centra lázní se stala i Růžová zahrada (Rosengarten) z roku 1913 severně od Regentenbau, kterou navrhl městský zahradník Friedrich Dessauer.

Léta těsně před 1. světovou válkou dovršila vzestup Bad Kissingenu mezi přední evropské lázně. Pozornost byla znovu věnována i okolní krajině. Ta nabízela řadu atraktivních výletních cílů, například zříceninu hradu Botenlauben (doložen 1206) nad Reiterswiesenem, Eiringsburg u Arnsgausenu, Trimbürg nad Trimbergem, zříceninu kláštera Aura a od roku 1883 i rozhlednu Ludwigsturm na vysokém kopci Staffelsberg západně nad městem. K nim nyní přibýly rozhledny Wittelsbacher Turm (1907) na Scheinbergu jižně od města a Bismarckturm (1914, dokončena 1926–1930) na Sinnbergu nad hřbitovem na severovýchodním okraji Kissingenu. Vznikla také nová sportoviště: tenisový kurt (1907) na jižním konci parkového pásu a velké golfové hřiště (1911) při řece ještě jižněji, které je jedním z nejstarších v Bavorsku. V roce 1911 byla postavena také novobarokní jízdárna Tattersall mezi starým městem a ruskou cerkví.

V meziválečném období počet lázeňských hostů vzrostl, ale změnila se jejich struktura – nyní převažovala nižší střední třída. Jižně od tenisového kurtu vyrostla v letech 1923–1925 (arch. Joseph Hennings) nová, netradičně pojatá jatka (Schlachthoff), otevřená i návštěvníkům města jako zvláštní turistická atrakce. Na

■ Poznámky

21 V letech 1890–1892 byla hala dvakrát rozšířena, ale v roce 1910 snesena (a nahrazena novou), neboť jí nebylo možné dostatečně vytopit při celoročním provozu lázní.

22 Počet lázeňských hostů vzrostl ze 173 v roce 1814 na 2 200 v roce 1836 a dále rostl – i přes uzavření zdejšího kasína v roce 1849 – až na 28 000 v roce 1907.

23 Její výstavba byla plánována od poloviny 19. století.

24 Nyní tzv. Max-Littmann-Saal.

západním břehu řeky nad městem byla v roce 1922 postavena dostihová tribuna Turniergebäude, plocha před ní však od roku 1934 slouží současně jako polní letiště. Přibližně naproti kostelu Erlöserkirche byl v letech 1926–1927 vybudován lázeňský dům Staatliches Kurhausbad ve stylu moderního neoklasicismu od Maxe Littmanna. Za 2. světové války město neutrpělo výraznější škody. V druhé polovině 20. století byla tranzitní silniční doprava převedena na průtahy vedené mimo historické části města. Ve 20. letech 21. století dostane novou tvář východní strana lázeňského náměstí.

Bad Kissingen vykazuje v oblasti urbanismu a lázeňské krajiny řadu rysů charakteristických i pro jiná lázeňská města série. Jeho jedinečnost spočívá v mimořádné kvalitě velkých ikonických staveb v centru lázní a jejich progresivnosti v rámci architektonického vývoje. Pouze v tomto městě je v rámci série zastoupeno využívání solanky pro léčebné účely.

Montecatini Terme

Montecatini Terme²⁵ (do roku 1928 Bagni di Montecatini) leží v oblasti Valdinievole v italském Toskánsku mezi Luccou a Florencií, na úpatí pohoří Pistoia, jež je součástí Apenin. Jižně od města se rozkládají rozsáhlé bažiny Fucecchio.

Od středověku bylo v tomto prostoru centrem osídlené opevněné město Montecatini Alto s hradem, kostelem a klášterem na vysokém izolovaném kopci severovýchodně nad nynějším městem Montecatini Terme (obr. 30).

Záznamy o slaných termálních pramenech pocházejí již z římské doby. V roce 1340 je doloženo získávání soli z pramenů v prostoru Montecatini Terme, jejichž voda se používala i k léčbě. Pramen Tettuccio byl znám nejspíše již roku 1485, ale ani za Medicejských zde nevznikly významnější lázně. První stavby zde byly postaveny až na konci 17. století. Lázeňská osada Bagni byla administrativně součástí města, ale urbanisticky s ním nesouvisela. Lze ji tedy považovat za lázeňské sídlo (později město) založené „na zeleném drnu“, stejně jako západočeské Františkovy Lázně a Mariánské Lázně.

Za zakladatele lázní lze považovat toskánského velkovévodu Petra Leopolda I. (1747–1792) z habsbursko-lotrinské dynastie, syna Marie Teresie, který od roku 1765 sídlil ve Florencii.²⁶ Montecatini opakovaně navštěvoval a od roku 1773 inicioval podchycení pramenů i odvodňování močálů v prostoru lázní a výstavbu lázeňských budov. A to natolik úspěšně, že jeho syn František II. po roce 1793 začal zvelebovat lázně v Badenu u Vídně podle tohoto toskánského vzoru.

Urbanistický koncept lázní byl velmi jednoduchý. Z hlavní silnice Lucca–Pistoia (Corso Ro-

30

ma – Corso Giacomo Matteolli) odbočuje k severovýchodu cesta, která se na začátku oblasti pramenů mírně lomí a pak pokračuje dál a strmě stoupá do města na kopci. Až po pramen Tettuccio byla osázena jilmovou alejí a stala se jediným bulvárem lázní, zvaným nyní Viale Giuseppe Verdi, kolem něhož se řadily jednotlivé lázeňské i další budovy, obklopené zahradami: dole u křižovatky Grand Hotel Plaza & Locanda Maggiore Paoletti (1787) a habsbursko-lotrinské letní sídlo Palazzina Regia (1782), nahoře u pramenů lázně Leopoldine (1780, původně Niccolò Maria Gaspero Paoletti) a lázně Tettuccio (1779–1781), při nichž vznikla větší prostranství. Lázně Tettuccio byly koncipovány jako point de vue velkolepé scenerie s panoramatem města Montecatini Alto na pozadí, která se návštěvníkovi otevře od lázní Leopoldine. Mimo tuto osu byly situovány jen lázně Rinfresco (1795) a Bagno Regio. Podobu lázní v té době zachycují rytiny, které vytvořil Alessandro Bicchierai a které byly vytištěny v roce 1787. Klasicistní lázně projektoval Leopoldův dvorní architekt Niccolò Maria Gaspero Paoletti (1727–1813). Pohledové ukončení dolního konce kompoziční osy zajišťoval od roku 1833 neoklasicistní kostel od Luigiho de Cambray Digny z roku 1833 (nahrazený v letech 1953–1958 nynější moderní svatyní Chiesa di Santa Maria Assunta).

Zástavba lázeňské osady se v průběhu doby zahušťovala jen málo. Postupně byly objevovány další prameny: Torretta (1823), Tamerici (1843), Martinelli (1843), Lazzzerini (1852), Fortuna (1853), Gabrielli (1863) a Scannavini (1888) – všechny v blízkosti lázní Leopoldine a Tettuccio.

V roce 1853 byla otevřena železniční trať z Pescie s nádražím situovaným pouhých 200 m jižně od začátku Viale Verdi.²⁷ To představovalo hlavní impuls k proměně Montecatini Terme ve skutečné lázeňské město. Začala v 70. letech

Obr. 30. Montecatini Terme, pohled z města na staré město Montecatini Alto. Foto: Karel Kuča, 2012.

19. století výstavbou jižní čtvrtě u nádraží s početnými hotely (obr. 31), penziony a domy, které reagovaly na zvyšující se proslulost lázní, a tedy i nárůst počtu návštěvníků v této době, hlavně z Francie, Německa, Anglie, Středomoří (např. Malta a Egypt) a jihoamerických zemí. Urbanistický vývoj byl koncepční a preferoval ortogonální uliční síť. Její směr určila linie železnice, nikoli dosavadní komunikace, a vzá-

■ Poznámky

²⁵ Giulio Ammirandoli, *La cura idropinica di Montecatini: nozioni pratiche. Tipolitografia delle Terme*, Montecatini 1952. – Nori Andreini Galli, *Montecatini del passato prossimo*, Florence 1980. – Franco Cardini – Luigi Zangheri – Claudia Massi – Anna Lambertini, *Montecatini città d'acqua*, Firenze 2008. – Guido Carocci, *Montecatini Rinnovata*, Firenze 1910. – Carlo Cresti, *Montecatini 1771–1940: nascita e sviluppo di una città termale*, Milano 1984. – Maria Adriana Giusti (ed.), *Montecatini città giardino delle Terme*, Milano 2001. – Ezio Godoli (ed.), *Architetture del Novecento. La Toscana*, Firenze 2001. – Claudia Massi, *Il parco termale nella Montecatini del primo Novecento dopo l'esperienza mitteleuropea di Giulio Bernardini, Rivista di Storia dell'Agricoltura XLVII*, 2007, č. 2, s. 111–128. – Claudia Massi, *Montecatini Terme: l'identità della ville d'eau, Bollettino dell'Accademia degli Euteleti* 80, 2013, s. 553–578. – Claudia Massi, *Architettura e paesaggio a Montecatini. Itinerari metropolitani nella città termale*, Firenze 2014. – Alfredo Michelotti, *Montecatini Terme*, Prato 1982. – Roberto Pinochi, *I Bagni di Montecatini nell'Ottocento, le terme e la comunità dalla Restaurazione lorenese a Firenze capitale, 1815–1865*, Lucca 2010.

²⁶ V letech 1790–1792 pak vládl habsburské říši jako Leopold II.

²⁷ Od roku 1859 bylo k dispozici celé spojení Pisa–Lucca–Florencie.

31

32

33

34

Obr. 31. Montecatini Terme, Grand Hotel Piazza na hlavním náměstí. Foto: Karel Kuča, 2012.

Obr. 32. Montecatini Terme, pohled na jižní část Terme Tettuccio od východu. Foto: Karel Kuča, 2012.

Obr. 33. Montecatini Terme, Terme Toretta. Foto: Karel Kuča, 2012.

Obr. 34. Montecatini Terme, hlavní nádvoří Terme Tettuccio. Foto: Karel Kuča, 2012.

jemná křížení obou struktur způsobovala určité problémy zvláště ve čtvrti východně od Viale Verdi, zatímco v západní čtvrti (s řadou hodnotných staveb z raného 20. století, zejména vil) nenastaly. V období let 1861–1901 narostl počet obyvatel dvojnásobně²⁸ a v roce 1905 se proto Montecatini Terme staly samostatnou obcí. Již v letech 1897–1898 byla vybudována pozemní lanovka od lázní Tettuccio do Montecatini Alto, jehož malebné prostředí se stalo oblíbenou výletní destinací lázeňských hostů a také tam vyrostla řada lékařských vil.²⁹

S bouřlivým urbanistickým vývojem města v poslední čtvrtině 19. století kontrastovala situace v lázních, kde jediná větší novostavba

vznikla již v 60. letech 19. století – lázně La Salute, situované východně od lázní Leopoldine, čímž vymezily centrální parkové prostranství mezi nejvýznamnějšími lázeňskými areály.

Nedostatečná kapacita a vybavenost lázní se projevovala čím dál naléhavěji. Ředitel Società Nuove Terme Giulio Bernardini proto v roce 1901 podnikl studijní cestu do lázeňských měst ve Švýcarsku, Čechách (Karlovy Vary) a Německu (Baden-Baden), aby zdokumentoval a poznal tehdejší špičky lázeňství a získané poznatky pak spolu s architektem Ugem Giovannozzim projekčně aplikoval v Montecatini Terme. To se naplnilo v průběhu let 1902–1929, kdy byly prakticky veškeré dosavadní lázeňské stavby buď radikálně přestavěny, nebo nahrazeny historizujícími novostavbami, které reflektují velmi rozmanitým způsobem toskánskou architektonickou tradici. V první fázi to byly lázně Tor-

retta (1902, obr. 33), Tamerici (1906–1911), Excelsior (1907, zbořeno 1968 a nahrazeno novostavbou) a Bagni Gratuiti. Klíčový byl rok 1918, kdy Ugo Giovannozzi vytvořil projekty pro nové lázně Tettuccio (realizace do roku 1928), Regina (1923–1927), La Salute (1922–1929), tenisové kurty Torretta (1925) a přestavby lázní Bagni Gratuiti (20. léta), Torretta (v podobě hradu, 1925–1928, původně 1902), Leopoldine (1919–1926) a Rinfresco (1927). Je zřejmé, že přestavěny a rozšířeny byly ve 20. le-

■ Poznámky

²⁸ Jestliže v roce 1861 čítalo Montecatini Terme jen 3 315 obyvatel, v roce 1881 to bylo 3 381 osob, ale v roce 1901 již 6 051 (a v roce 1931 dokonce 12 399).

²⁹ V letech 1907–1939 existovala i tramvajová trať Lucca – Pescia – Montecatini Terme – Monsummano Terme.

tech i některé areály z počátku 20. století. Giovannozzi byl rovněž autorem nových lázní Redi z 20. let (zbořeny 1964 a nahrazeny novostavbou). Největší a nejpozoruhodnější jsou lázně Tettuccio se třemi atrií. Giovannozzi se inspiroval pozdně renesančními předlohami a starověkými lázněmi (obr. 32, 34). V tomto krátkém období vznikly i další významné budovy: v centru města Grand Hotel & La Pace (1900–1926, arch. Giulio Bernardini, inspirováno karlovarským hotelem Pupp) a lázeňský společenský dům s divadlem (1907 a 1914–1921, arch. Carbinati & Garbagnani z Milána, dochováno pouze průčelí), obě s velkými zahradami, na Viale Verdi pak Hotel Grande Bretagne (1906–1909, arch. Raffaello Brizzi) s kolonádou Gambrinus Lodge (1914, arch. Giulio Bernardini a Ugo Giusti, inspirováno karlovarskou Mlýnskou kolonádou), radnice (1912–1920, arch. Raffaello Brizzi) a další.

Montecatini Terme jsou mimořádné tím, že ačkoliv má zdejší lázeňský areál klasicistní základ, jeho výsledná podoba pochází z poměrně krátkého období první třetiny 20. století. Rozsah i kvalita realizovaných staveb jsou mimořádné a v jiném lázeňském městě nemají v tomto spojení obdoby. Mimoto jde o poslední velké vzepětí tradičního evropského lázeňství „dlouhého 19. století“ včetně jeho historismu. Montecatini Terme, někdy nazývané „italské Karlovy Vary“, tehdy rychle zastínily a předčily všechna ostatní italská lázeňská města.

Pozoruhodné je rovněž urbanistické řešení. Význam Viale Verdi sice zůstal klíčový, ale změnil se její charakter. Její východní strana až k lázním Leopoldine se stala součástí navazující blokované čtvrtě a získala souvislou zástavbu, zatímco západní strana se solitérními stavbami se otevírá do velkého Lázeňského parku (Parco Termale). Park začíná v podstatě již u lázeňského domu, ale hlavní část se rozkládá za lázněmi Excelsior a je na západní straně vymezena vnějším okrajem rokle potoka Torretta. Na severu a severovýchodě park přechází do krajiny navazujících svahů jednak ke Grotta Maona, jednak na Montecatini Alto. Park je tak velký (a navíc členitý), že získává charakter lázeňské krajiny, tím spíše, že z většiny jeho území není městská zástavba viditelná. Střídají se tu souvislé stromové porosty s loukami, alejemi i skupinami stromů. Velký počet nejvýznamnějších lázeňských areálů je situován v parku, a to při jeho okrajích. Idea vnitrolázeňského parku, uplatněná zejména v Baden-Badenu či Mariánských Lázních, zde byla realizována v mimořádném rozsahu.³⁰

Součástí budování bohatě navštěvovaných lázní byla ve 20. letech 20. století i výstavba technických provozů, souvisejících s lázeňstvím a situovaných do východní čtvrti (litogra-

fické závody, lahvární, produkce soli, obchodní domy, poliklinika, městské lázně/koupaliště, prádelna), ale také velké dostihové závodiště jihozápadně od nádraží. V roce 1937 bylo otevřeno i nové, výrazně větší vlakové nádraží (arch. Angiolo Mazzoni), odsunutě o 850 m východněji oproti dosavadnímu, které se změnilo na zastávku Montecatini Centro. Již v roce 1932 bylo město napojeno na dálnici z Florencie k moři.

Po 2. světové válce se lázeňský život obnovil (32 370 návštěvníků v roce 1946). V 50. a 60. letech 20. století byly vybudovány další stavby lázeňské vybavenosti a od roku 1970 lázně přešly na celoroční provoz.

Bath

Bath³¹ leží v jihozápadní Anglii (18 km jiho-východně od Bristolu) v zákratech širokého a členitého údolí řeky Avon. Celé město je již od roku 1987 památkou světového dědictví díky urbanismu a architektuře 18. století a římským archeologickým památkám. To vše souvisí i se zdejší 2000 let dlouhou lázeňskou tradicí, a proto byl Bath součástí nominačního procesu této lázeňské série.

Okrouhlé jádro římského i středověkého města má v zásadě ortogonální urbanistickou strukturu, jejímž základem je křížení tří hlavních os (Westgate Street, Stall Street a Cheap Street) ve tvaru písmene T. Tři termální prameny – King's Spring, Cross Bath Spring a Hetling Spring – vyvěrající zde na území o rozměrech pouze 20 × 80 m jsou jedinými horkými prameny na britských ostrovech. Jak ukazují mapy města z let 1572, 1588 a 1610, vyvěraly tehdy do rozměrných venkovních bazénů obehnaných arkádovými ochozy, které byly součástí veřejných prostranství, později však byly obestavovány lázeňskými budovami. Nejpůsobivější je původem římský obdélný bazén Great Bath, obklopený nyní budovami lázní King's Bath ze 17. století (obr. 36). Nacházejí se v samém ohnisku města (Abbey Churchyard), kterému dominuje na normanských základech vybudovaný velký pozdně gotický benediktinský opatský chrám z 15. století (od roku 1572 farní kostel). Součástí bloku King's Bath je i bazén Circular Bath mezi lázněmi a pitnou halou (The Grand Pump Rooms) orientovanou do hlavního náměstí a postavenou v letech 1790–1795 (arch. Thomas Baldwin a John Palmer) na místě starší z let 1704–1706 (obr. 37). Mnohem menší je bazén v malých lázních Cross Bath situovaných 60 m západně odtud, které mají rovněž římský původ, ale nynější budovy vznikly v letech 1783–1798 (arch. John Palmer) a později byly přestavovány. S nimi sousedí moderní komplex Thermae Bath Spa využívající pramen Hetling, stejně jako Gainsborough Spa Hotel.

Otevření termálních lázní v roce 2006 (arch. Nicholas Grimshaw) obnovilo lázeňskou funkci města, která dočasně skončila v roce 1978.

V nejbližším okolí je soustředěna převážná část budov souvisejících s provozem lázní, přestavěných v 18. století i později. Chybějící tradiční kolonádu nahrazuje podloubí budov po obou stranách osově komponované klasicistní ulice Bath Street s půlkruhovými prostory na obou koncích, tedy před lázněmi King's Bath a Cross Bath, které propojuje (obr. 38). Toto po-

■ Poznámky

30 Srovnatelný je snad jen park v hesenském Bad Homburgu, ve kterém je však velmi slabě zastoupena stavební složka (a samo lázeňské město je zmodernizované).

31 Anne Borsay, *Medicine and Charity in Georgian Bath: a Social History of the General Infirmary c.1739–1830*, London 2018. – Peter Borsay, *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1770*, Oxford – New York 2002. – Idem, *The Image of Georgian Bath*, Oxford 2000. – Idem, *Bath an Enlightened City?*, in: Peter Borsay – Gunther Hirschfelder – Ruth-E. Mohrmann (edd.), *New Directions in Urban History. Aspects of European Art, Health, Tourism and Leisure since the Enlightenment*, Münster, s. 3–17. – Dan Cruickshank – Neil Burton, *Life in a Georgian City*, London 1990. – Barry Cunliffe, *The City of Bath*, London 1986. – Graham Davis – Penny Bonsall, *A History of Bath: Image and Reality*, Lancaster 2006. – John Eglin, *The Imaginary Autocrat: Beau Nash and the Invention of Bath*, London 2005. – Michael Forsyth, *Bath. Pevsner Architectural Guides*, New Haven – London 2007. – Wilbert M. Gesler, *Healing Places*, Oxford 2003. – Mowbray A. Green, *The Eighteenth Century Architecture of Bath*, Bath 1904. – Mary K. Hill, *Bath and the Eighteenth Century Novel*, Bath 1989. – Walter Ison – Michael Forsyth, *The Georgian Buildings of Bath from 1700 to 1830*, Bath 2004. – Neil Jackson, *Nineteenth Century Bath, Architects and Architecture*, Bath 1998. – James P. Rowland, *The Baths of Bath: in the 16th and early 17th centuries*, Bristol 1938. – Geoffrey Arthur Kellaway, *Hot Springs of Bath: Investigations of the Thermal Waters of the Avon Valley*, Bath 1991. – Iain McCalum, *Thomas Barker and his Circle*, Bath 2003. – Sylvia McIntyre, *Bath: the Rise of a Resort Town, 1660–1800*, in: Peter Clark (ed.), *Country Towns in preindustrial England*, Leicester 1981, s. 198–249. – C. J. Pound – J. McDermott, *Values of the City of Bath as a World Heritage Site*, Bath 2007. – Christopher J. Pound, *The Genius of Bath. The City and Its Landscape*, Bath 1986. – Christopher J. Pound, *Bath as a spa*, Bath 2019. – Phil Quinn, *Holy Wells of Bath and Bristol Region*, Wootton Almeley 1999. – Roger Rolls, *Hospital of the Nation: the Story of Spa Medicine and the Mineral Water Hospital at Bath*, Bath 1988. – Idem, *Bath Cases – Care and Treatment of patients at the Bath General Hospital during the mid-Eighteenth Century*, in: Simon Hunt (ed.), *Bath History, Vol. II*, Gloucester 1988. – Brenda Snaddon, *The Last Promenade: Sydney Gardens Bath*, Bath 2000.

35

36

37

Obr. 35. Bath, ortofotografické zobrazení severozápadní části města. Ortofoto ČR, www.mapy.cz, vyhledáno 18. 3. 2022.

Obr. 36. Bath, bazén Great Bath v areálu lázní King's Bath, v pozadí chrám Bath Abbey. Foto: Karel Kuča, 2007.

Obr. 37. Bath, lázně King's Bath a pitná hala The Grand Pump Rooms. Foto: Karel Kuča, 2012.

zoruhodné urbanisticko-architektonické řešení je dílem Thomase Baldwina a bylo realizováno v letech 1791–1794. Novým společenským centrem města se stala Guildhall, vybudovaná v severním sousedství opatského chrámu v letech 1775–1778 (arch. Thomas Baldwin) a rozšířená v letech 1893 a 1897–1900. V Bathu je vyvinut systém římských i moderních potrubních tras mezi lázněmi a hotely a původem římská velká stoka dodnes slouží k vypouštění použité termální vody do řeky Avon.

Historické jádro Bathu lze považovat za nejstarší kontinuálně fungující lázeňské město v Evropě s lázeňskou infrastrukturou, která prodělala složitý vývoj, vrcholící v 18. století, kdy jeho popularitu skokově zvýšily četné návštěvy královské rodiny a vyšších vrstev společnosti. Lékaři ve zdejších lázních byli průkopníky diagnostické medicíny. Bath vytvořil model pro lázeňská města 19. století v Evropě i ve spo-

čenském ohledu jak stanovením a dodržováním specifických pravidel chování v lázních, tak odděleními lázněmi pro ženy a muže.

Bath bylo nutno přestavět a rozšířit, aby jeho prostředí odpovídalo nejvyšším nárokům a umožňovalo věnovat se odpočinku, zábavě a módě. Mnoho návštěvníků pravděpodobně přijíždělo do Bathu výhradně pro potěšení, a jistě též proto se město stalo nejmódnější destinací 18. století. V roce 1707 byl prolomen severní úsek městské hradby spojkou do nové ulice Trim Street, budovanou podél vnější strany opevnění. Tím začala výstavba nových čtvrtí „na zelené louce“, mimo tradiční předměstí na jihu (Southgate Street) a severovýchodě (Broad Street, Walcot Street). John Wood st. (1704–1754) zpracoval v roce 1725 ambiciózní projekt nového města, v jehož realizaci pak pokračoval jeho syn John Wood ml. (1728–1782).

Hlavní stavební rozvoj se koncentroval na nezastavěném svahu na severozápadě, kde John Wood st. v letech 1728–1736 vybudoval na počest královny Anny nové reprezentativní čtvercové náměstí Queens Square s jednotným palácovým průčelím sedmi domů na severní straně (západní strana byla nově zastavěna v roce 1830 budovou Bath Royal Literary and Scientific Institution), od něhož se rozvíjí ortogonální uliční síť, která se postupně orga-

nicky propojila s analogicky koncipovanou strukturou vnitřního města. Plán města z roku 1759 ukazuje čtvrt' kolem Queens Square v podstatě dokončenou. V letech 1740–1748 vybuvoval John Wood st. mezi jihovýchodním okrajem vnitřního města a řekou bloky vyvýšených promenádních ulic North Parade a South Parade a přilehlé louky pod nimi byly upraveny k procházkám (zachovány jen na severní straně jako Parade Gardens, jejichž počátek spadá již do roku 1708). Šlo o součást velkorysejšího záměru vybudování náměstí Royal Forum u řeky, který nebyl uskutečněn.

Ve druhé polovině 18. století se tempo výstavby ještě zvýšilo. Především však byly dosavadní relativně konzervativní urbanistické koncepce nahrazeny tvorbou doslova vizionářskou (obr. 35). Ulice vybíhající z východní strany Queens Square k severu vedou do velkolepého nového kruhového náměstí The Circus (King's Circus) z let 1754–1766 jako jedna z trojice paprsků, které do náměstí ústí, respektive z něj vycházejí (obr. 40). Založení náměstí provedl ještě John Wood st., ale výstavbu musel převzít jeho syn. Plocha náměstí byla původně vylážděna, ale kolem roku 1800 zatravněna. Severozápadní paprsek pokračuje širokou ulicí na velkolepý „královský půlměsíc“ – Royal Crescent ve formě širokého půloválu vymezeného

38

39

40

41

Obr. 38. Bath, kolonádová ulice Bath Street, pohled k lázním Cross Bath. Foto: Karel Kuča, 2012.

Obr. 39. Bath, Royal Crescent. Foto: Karel Kuča, 2007.

Obr. 40. Bath, náměstí The Circus. Foto: Karel Kuča, 2007.

Obr. 41. Bath, most Palladian Bridge v Prior Parku. Foto: Karel Kuča, 2011.

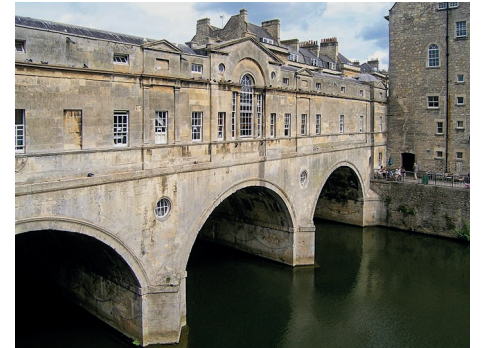
Obr. 42. Bath, Pulteney Bridge. Foto: Foto: Věra Kučová 2011.

jednotným blokem 30 domů koncipovaným ve vysokém jónském řádu, který byl vybudován v letech 1767–1775 Johnem Woodem ml. podle otcovy myšlenky (obr. 39). Z travnatého prostanství před ním se otevírá široké panorama města, níže položeného parku kolem Royal Avenue a okolní krajiny. S podobnými výhledy a průhledy pracoval John Wood ml. i jinde v Bathu. Je také autorem společenského centra Assembly Rooms (Upper Rooms, New Rooms) z let 1769–1771, situovaného v bezprostředním východním sousedství náměstí The Circus.

Výstavba Horního města pokračovala od 70. let 18. století dále k severu a jeho urbanistická struktura je zcela vzdálena schematicnosti. Hned za Royal Crescentem vzniklo velké obdélné parkové náměstí St. James's Square, do něhož diagonálně ústí krátké ulice. Vedení dalších

ulic je invenčně přizpůsobeno modelaci terénu. Na severovýchodě pak v roce 1778 vznikl další „půlměsíc“ – Camden Crescent (arch. John Eveleigh), původně zahrnující 32 domů, ze kterých po zřícení v důsledku sesuvu půdy přežilo jen 21. V severní části města pak vznikly ještě tři další „půlměsíce“, včetně největšího – Lansdown Crescent na hadovitém půdorysu – z roku 1792 od Johna Palmera, citlivě zakomponovaného do parkové krajiny, do které se otevírá. Hlavním důvodem popsané výstavby Bathu bylo zajištění kvalitního ubytování pro lázeňské hosty a návštěvníky města. Až v 19. století byly nové domy potřeba také pro vzrůstající počet obyvatel. Postupně rostl i počet nových kostelů, nejen anglikánských, ale i římskokatolických a dalších západokřesťanských vyznání, takže v polovině 20. století jich v Bathu existovalo 33. V letech 1802–1805 bylo na Saw Close na severozápadním okraji historického jádra postaveno velké divadlo Theatre Royal (arch. George Dance ml.).

Město začalo expandovat také na území východně za řekou, do Bathwicku. V ose velkolepého mostu Pulteney Bridge (obr. 42) z let 1769–1774 (arch. Robert Adam a William Pulteney) byla v letech 1789–1795 vytyčena a obestavěna přímá Great Pulteney Street vedoucí na plánované obrovské náměstí ve tvaru

42

protáhlého šestiúhelníku. Je široká 30 m a dlouhá 335 m a je považována za jednu z nejkrásnějších „formálních“ ulic v Británii. Nová čtvrť na loukách patřících dominiu Pulteney byla koncipována v kombinaci radiálního a okružního principu, ale později byla realizována jen zčásti a navíc často odlišně od původních představ, které ukazuje plán města z roku 1803. Půdorys náměstí byl sice vytyčen, ale souvisle obestavěn jen v západní čtvrtině (1792–1808). Převážnou část jeho plochy vyplnil do roku 1794 zábavní park Sydney Gardens (Pulteney Gardens, původně Bath Vauxhall Gardens) podle návrhu Thomase Baldwina a Charlese Harcourta Masterse. Jako optické zakončení osy od mostu vyrostl v letech 1795–1797 palladiánský Sydney House (od roku 1916 Hol-

43

burne Museum) od Ch. H. Masterse. Východní část plochy v roce 1810 přetal vodní Kennet & Avon Canal a v roce 1840 dokonce železnice Great Western Railway z Bristolu, která výrazně zvýšila počet návštěvníků města. Novou dominantou čtvrti Bathwick se v letech 1817–1820 stal novogotický kostel St Mary's Church, který – tak jako celý urbanistický koncept – navrhl arch. John Pinch st. Na břehu řeky, severovýchodně pod Sydney Gardens, se nachází Cleveland Pleasury Baths z let 1815–1817 (rovněž od Pinche) na půlkruhovém půdorysu, patrně nejstarší dochované veřejné otevřené koupaliště v Anglii.

Nové čtvrtě v Bathwicku i celém Bathu jsou prostoupeny malými i velkými parky. Lázeňské procedury zhruba od roku 1720 podporovaly pěší procházky městem, jeho parky i parkově upravenou krajinou po obvodu celého města. Její součástí tvoří i slavný zámek a krajinářský park Prior Park s mostem Palladian Bridge, mimořádné dílo Johna Wooda st., vytvořené pro Ralphi Allena ve 30.–40. letech 18. století, které dotváří jedinečné neopalladiánské prostředí Bathu (obr. 41). Otec a syn Woodové vytvořili z Bathu úžasný vzor, který v 19. století inspiroval budování evropských lázní jak v oblasti urbanismu a architektury, tak i parků a lázeňské krajiny.

Parky a sportoviště byly zakládány i později. Ve snaze ještě více město zatraktivnit a překonat jeho dočasnou stagnaci po velkém vzepětí v 18. století byl v roce 1830 západně od Royal Crescentu založen velký Royal Victoria Park, koncipovaný jako lázeňský park, řadící se mezi první městské parky v Británii. Na zaplavovaných bathwickských loukách bylo v roce 1864 otevřeno kriketové hřiště, na konci 19. století vzniklo golfové hřiště severně od Royal Victoria Parku a v roce 1909 byly zřízeny tenisové kurty v Sydney Gardens. Bath se v průběhu 20. století rozrostl ve velkou aglomeraci čítající na

100 000 obyvatel, ale jeho jedinečné prostředí je velmi dobře dochováno.

O trojici měst České republiky, která jsou součástí nové položky Seznamu světového dědictví, existuje množství literatury na národní úrovni. Přesto je vhodné je představit v podobném medailonku jako osm předchozích, abychom plně pochopili jejich význam v celé sérii.

Karlovy Vary

Historická a současně lázeňská část Karlových Varů³² je sevřena v úzkém a velmi hlubokém údolí řeky Teplé, které proráží severní okraj masivu Slavkovského lesa. Údolí a zejména západní útvar Doubské hory a Čertova kamene byly již v polovině 13. století součástí královské obory, a třebaže zdejší teplé prameny („vary“) byly sporadicky využívány již v dávné minulosti, nelze zde počítat s žádným osídlením. První zásah do celistvosti lesního komplexu provedl Jan Lucemburský, který udělil roku 1325 16 lánů obory loketskému manovi Kojatovi z Otněvic, jenž při starším kostele založil novou ves Oboru (později zaniklou). V té době Karlovy Vary ještě bezpečně neexistovaly. Jejich vznik je spojen s osobou krále a císaře Karla IV., který zde měl (podle známé pověsti z 16.–17. století) objevit kolem roku 1350 hluboko v údolí Teplé horké vřídlo. Zřejmě již kolem roku 1358 zde ve vyvýšené poloze nad ohybem řeky dal vybudovat královský lovecký hrádek (obr. 45) a při něm komorní městečko, které pojmenoval svým jménem (Karlsbad), nazývalo se však obvykle Warmbad, popřípadě česky Vary. Roku 1370 pak povýšil Vary na královské město. Od počátku byly lázeňským městem, spolu s Teplicemi prvním v českých zemích a jedním z nejstarších ve střední Evropě. Od roku 1508 měly Vary status veřejných lázní. Již v té době propagoval pití termální vody zdejší doktor Wenzel Payer (1488–1537).

Obr. 43. Karlovy Vary, lázeňské centrum města s dominantou hotelu Imperial (úplně vpravo hotel Pupp) při pohledu z vyhlídky Petra Velikého. Stav před dostavbou Divadelního náměstí. Foto: Karel Kuča, 2005.

Středověký půdorys Karlových Varů byl podmíněn dramatickou modelací terénu údolí a průběhem komunikací. Město se rozvinulo po obou stranách údolí. Protiváhou hrádku (který plnil původní funkci do roku 1567) se na protější ostrožně stal opevněný kostel sv. Máří Magdalény. Ke kostelu od jihovýchodu klesala cesta od Prahy, která se kolem kostela rozšířila v širokou svažitou nálevku. Zcela analogický prostor vznikl na protější straně řeky, jižně pod hrádkem. Právě ten se stal městským tržištěm (Markt), kterým stoupala cesta nahoru nad údolí ke kostelu v Oboře a dále k Lokti. Bez-

■ Poznámky

32 Jana Boříková – Otakar Bořík, *Karel IV., zakladatel lázeňské slávy Karlových Varů*, Sokolov 2007. – Stanislav Burachovič, *Stručné dějiny karlovarského lázeňství*, Karlovy Vary 2000. – Anton Gnirs, *Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in dem Bezirk Karlsbad 1933*, München 1996. – Břetislav Vylita et al., *Karlovy Vary, město lázní a pramenů*, Karlovy Vary 2007. – Dana Roubínková – Zdeněk Roubínek, *Historismus v architektuře Karlových Varů*, Karlovy Vary 1996. – Lubomír Zeman, *Karlovarský Westend. Vilová architektura v Karlových Varech*, Karlovy Vary 1998. – Idem, *Karlovy Vary, architektura baroka a klasicismu 1650–1850*, Karlovy Vary 2006. – Idem, *Imperial Spa in Karlovy Vary*, Karlovy Vary 2008. – Idem, *Karlovy Vary. Architecture Guide*, Praha 2012. – Idem – Martin Pospíšil, *Technický provoz lázní s použitím ocelo-litvinových konstrukcí v Karlových Varech = Spa Technology With Steel-Cast-Iron Structures in Karlovy Vary*, in: *Architektura a urbanismus XLVIII*, 2014, č. 3–4, s. 271–285. – Anna Zídková, *Fellner a Helmer v Karlových Varech*, Karlovy Vary 1997.

44

Obr. 44. Karlovy Vary, výtok horké vody Vřídla do řeky Teplé, upravo Vřídelní kolonáda, vlevo kostel sv. Máří Magdalény. Foto: Karel Kuča, 2005.

Obr. 45. Karlovy Vary, dřevěná Tržní kolonáda a hrádek (Zámecká věž). Foto: Karel Kuča, 2005.

45

prostředně podél řeky lze předpokládat situování lázeňských objektů (ač jsou výslovně zmiňovány až od 16. století) a záhy i souvislých řad domů. Město nebylo opevněno. Osnova středověkého půdorysu přetrvala dodnes.

V polovině 16. století bylo ve městě na 40 lázeňských domů a přibližně 200 koupelen v soukromých domech. Vřídelní voda byla vedena přes řeku Teplou dřevěnými žlaby přímo do koupelí v lázeňských i soukromých domech. Staré renesanční Vary zanikly při požáru v roce 1604, který přežily jen 3 domy ze 102. Nové domy byly opět stavěny starým způsobem s použitím hrázděných konstrukcí, zejména v patrech. Následující neklidná doba třicetileté války se negativně projevila v citelném poklesu návštěvnosti obnovených lázní.

Po třicetileté válce se město výrazně rozrůstalo. Louky podél řeky Teplé začaly sloužit k procházkám lázeňských hostů ve volné přírodě a vznikala tak první lázeňská promenáda, korzo nazývané Wiesen. Od 17. století se zde konaly různé společenské slavnosti a zábavné hry pod širým nebem. Od počátku 18. století se Vary začaly stávat známějším lázeňským centrem i v celoevropském rámci. V duchu barokní okázalosti a teatrality se hosté z vyšších kruhů zabavovali velkolepými slavnostmi a bohatými hostinami. Největší lázeňský komplex vznikl od roku 1701 při zákrutu Teplé jihozápadně od Tržiště na náklady saského kurfiřta a polského krále Augusta Silného – Salle de l'Assemblée (Saský sál) na místě pozdějšího hotelu Pupp, v jehož zahradě bylo roku 1728 vysázeno dvanáctiřadé stromořadí. Před ro-

kem 1715 vyrostl na protější ostrožně nad ním Český sál (Becherův letohrádek). Nová výstavba se rozvíjela na pravobřežní Nové louce a v Ondřejské a Vřídelní ulici. V roce 1715 bylo ve městě 60 lázeňských domů. Uměleckým akcentem Tržiště se v roce 1716 stal sloup Nejsvětější Trojice. Doklad rozmachu představuje stavba nového monumentálního barokního dvojvěžového kostela sv. Máří Magdalény (arch. Kilián Ignác Dientzenhofer) v letech 1732–1736 (obr. 44). Z barokního období se dochovalo několik domů s původními hrázděnými konstrukcemi. V polovině 18. století čítalo město již 350 domů. Karlovy Vary se v první polovině 18. století staly inspirací jak pro nový rozvoj Bad Kissingu, tak pro ruského cara Petra I. Velikého, který se zde opakovaně léčil a inicioval vznik ruských lázní Kislovodsk a Železnovodsk.

Důležitým vývojovým zlomem se stal velký požár města v roce 1759, který zničil 224 domů včetně městské věže a radnice. Po požáru byl roku 1760 vydán dvorním dekretem zastavovací plán. Bylo dbáno na okrasu města a příležitosti k zábavě lázeňských hostů. Obnova byla sice provedena na středověké parcelaci, ale architektonický ráz města ovládl pozdní barok a především klasicismus. V roce 1761 byly obnoveny Obecní lázně u Vřídla, 1762 byly postaveny Nové mlýnské lázně s pěti koupelnami a sálem v patře, v letech 1774–1777 Vřídelní sál jako první skutečný lázeňský salon v Karlových Varech. V roce 1761 získaly minerální prameny zákonnou ochranu. V poslední čtvrtině 18. století systematická výstavba klasicistních lázeňských objektů v duchu zastavovacího plánu pokračovala.

Město také výrazně změnilo svůj vztah k řece jako kompozičnímu prvku. Dříve neregulovaná Teplá se nyní stala hlavní osou rozvoje a byla z iniciativy Rudolfa Chotka (1706–1771) do obrazu města v letech 1756–1805 zapojena vybudováním nábřeží s promenádami, kočáro-

vými tratěmi, zděnými krámskými budovami a devíti dřevěnými mosty. Vznikl tak jednotně řešený promenádní prostor Staré a Nové louky s kaštanovou alejí mezi Tržištěm a starším lázeňským komplexem Saského a Českého sálu, jehož osu tvořila řeka. Velkolepá nábřežní promenáda, přes zcela odlišné měřítko srovnatelná s mořskou promenádou Via Nuova Marina v Neapoli či nábřežní promenádou v Bad Ems, se stala prvním urbanistickým řešením tohoto typu v českých zemích.

Lázeňský lékař David Becher (1725–1792) zdokonalil výrobu termální soli a v 60. letech 18. století odhalil přítomnost oxidu uhličitého v termálních pramenech, který se z vody rychle uvolňuje. Pacientům proto doporučil, aby pili vodu přímo u pramenů. Aby se léčebné prameny daly využívat k pití i v nepříznivém počasí, byly nad jejich vývěry zřizovány drobné altánky a později nákladnější pavilony. Antikizující chrámky či válcové gloriety nad prameny projektovali především úředníci zemské stavební správy Georg Fischer a Josef Esch (dochován je empírový chrámeček nad pramenem Hygieia, vybudovaný v roce 1817). David Becher také usiloval o spojení pitné kúry s pohybem pacientů, proto doporučoval časté procházky do přilehlé krajiny.

Malé stavby nad prameny však záhy nepostačovaly náporu lázeňských hostů a pacientů, což vedlo ke vzniku kolonád sloužících též jako korza a promenády. V roce 1811 byla vybudována klasicistní kolonáda Nového pramene podle projektu saského dvorního stavitele Johanna Augusta Giessela, roku 1826 Vřídelní kolonáda a v následujícím roce 1827 Mlýnská kolonáda, obě podle plánů Josefa Esche (žádná z nich se nedochovala). Karlovarské kolonády se staly vzorem pro jiná evropská lázeňská města.

Z dochovaných klasicistních objektů je nutné zmínit Poštovní dvůr z let 1791–1792 jižně za městem se zřejmě nejstaršími prvky rané neo-

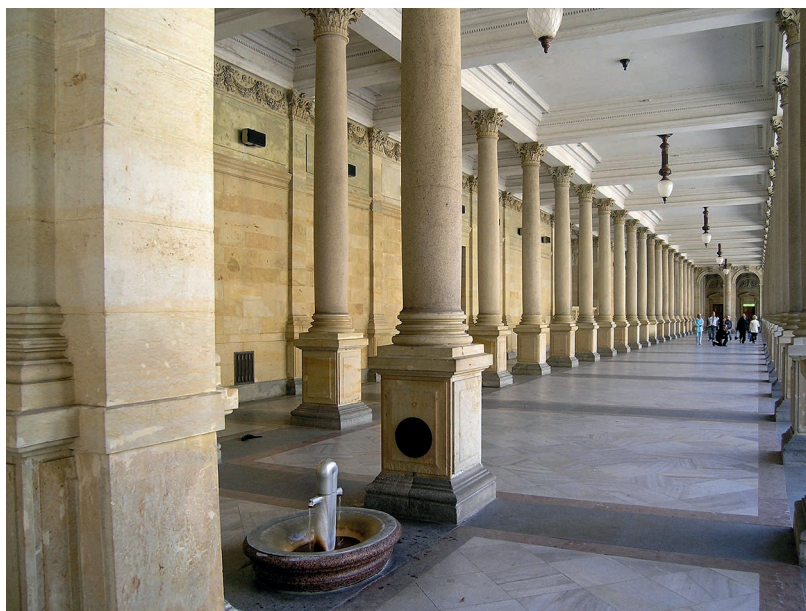

46

Obr. 46. Karlovy Vary, gloriety Dorothy Kuronské. Foto: Karel Kuča, 2017.

Obr. 47. Karlovy Vary, Mlýnská kolonáda. Foto: Karel Kuča, 2005.

Obr. 48. Karlovy Vary, Sadová kolonáda. Foto: Karel Kuča, 2009.

47

48

gotiky v Čechách. Karlovy Vary se také stávají oblíbeným dějištěm četných politických a diplomatických jednání. V roce 1819 se v domě Bílý lev na Tržišti sešla významná konference za účasti ministrů devíti německých států, již předsedal rakouský kancléř, kníže Clemens Wenzel Lothar von Metternich. Nová císařská silnice z Prahy do Chebu (Pražská – Na vyhlídce – Bezručova) z let 1793–1844 (z toho karlovarský úsek 1804–1811) se stala jedním z prvních silničních obchvatů v Čechách a současně neobyčejně náročným dílem klasicistního stavebního inženýrství. Rozkvět lázeňského města pak nadále pokračoval. Z roku 1829 pochází rozsáhlý upravovací plán od architekta J. Esche, realizovaný do roku 1831. Do poloviny 19. století se lázeňská zóna rozšířila v celé délce údolí, počínaje Sálem přátelství za Jižním vrchem nad městem, zatímco na dolním okraji končila bezprostředně při ústí Teplé do Ohře. V letech 1843–1844 vyrostla na působivém dominantním místě první karlovarská romantická vila Lützov s náročně řešenou zahradou. Až do poloviny 19. století zůstaly Karlo-

vy Vary omezeny jen na údolí Teplé. Tuto etapu vývoje lázní uzavírá budova lázeňského domu (Lázní III) z let 1863–1866 v obloučkovém slohu (arch. Ludwig Renner, Gustav Hein a Eduard Labitzky) na nábřeží Teplé.

Jedinečné krajinné zázemí vytvořily od konce 18. století do 40. let 19. století parkové úpravy, které zpřístupnily nad městem se zvedající zalesněné svahy. Postupně zde vznikl rozsáhlý systém 130 km vycházkových cest s mnoha drobnými klasicistními a romantickými stavbami malých chrámků, altánů, odpočívadel, gloriety i prostých pamětních desek na skalních výbězcích podél vycházkových cest. Dosud se dochoval i nejstarší dřevěný kruhový altánek typu monopteros (obr. 46), zvaný gloriety Dorothy Kuronské (1791), a jen o málo mladší je rovněž dřevěný pavilon lorda Findlatera z roku 1801 či Findlaterův obelisk z roku 1804. Upra-

vené lázeňské lesy dosahují na západě až k Doubské hoře (Aberg) a zahrnují i jižní a východní stranu údolí včetně dominant Tří křížů a Ottova sloupu. Karlovarským specifíkem se staly terasové zahrady za domy ve městě.

Vnímání krajiny později usnadnily tři rozhledny: Františka Josefa (nyní Karla IV.) z roku 1877, Goethova z let 1888–1889 (arch. Fellner & Helmer) a Diana z let 1912–1914. Lázeňskou krajinu návštěvníkům zpřístupnily tři pozemní lanovky (na Dianu a Imperial); čtvrtá (na Tří kříže) nebyla dokončena. Lázeňská krajina Karlových Varů má přirozený původ, byla pouze využita a částečně upravena. Ze všech měst série je největší a nejbohatší. Díky modelaci terénu je mimoto bezprostředně vnímatelná téměř z každého místa ve městě. Díky tomu tolik nevádí absence větších lázeňských parků, pro které v úzkém údolí nebyl prostor. Ale

i přes toto omezení a přes vysokou cenu pozemků město dokázalo uhájit dolní širší plochu údolní nivy a zřídit zde soustavu menších navazujících parkových ploch táhnoucích se od Sadové kolonády až k Alžbětíným lázním. Největší jsou nyníšší Dvořákovy sady na místě Wintrovy zahrady u Sadového pramene, realizované v letech 1877–1878 podle návrhu Jana Hahmana, a nyníšší Smetanův park u Alžbětíných lázní z let 1905–1906. Parkový charakter si udržela i horní část údolí v okolí Poštovního dvora.

Překotný hospodářský i stavební rozvoj nastal po napojení města na železnici v roce 1870/1871. Vůbec největší konjunkturu znamenaly Karlovy Vary v letech 1890–1914. Historická půdorysná struktura dosavadního města se příliš nezměnila, starší zástavbu však rychle nahrazovaly historizující a secesní novostavby. Většina lázeňských budov byla také vystřídána novými objekty a skladba dominantních budov se výrazně obohatila, zvláště v dolní levobřežní části města, mezi městským parkem (Dvořákovy sady) a novou novorenesanční Mlýnskou kolonádou z let 1871–1881 (arch. Josef Zítek), která je spolu s mariánskolázeňskou nejmonumentálnější kolonádou vůbec (obr. 47). Kromě ní vznikly další nové kolonády: dřevěná Tržní (obr. 45) z let 1883 a 1904 (Fellner & Helmer), litinová Sadová (obr. 48) z roku 1884 (Fellner & Helmer) a neoklasicistní Zámecká z let 1910–1912 (arch. Friedrich Ohmann). Mohutná stavební vlna zasáhla i nezalesněné části údolních svahů. Množství domů tzv. Horního města vyrostlo nad kostelem sv. Máří Magdalény, na území vymezeném pražskou silnicí a Libušinou třídou. Na Lorenzbergu (výšina Imperial) vznikla řádka domů při ulici Nebozízek a nad ní v letech 1910–1912 vyrostla jedna z hlavních karlovarských dominant – hotel Imperial od francouzského architekta Ernesta Hébrarda a Juana Kronfusse z Buenos Aires se zahradním parterem a Růžovou zahradou (obr. 43).

Druhým těžištěm nové výstavby se stalo Švýcarské údolí, prudce stoupající nad městským parkem a Vojenským lázeňským ústavem. V ose úžlabiny byla vytyčena široká Sadová ulice (Parkstrasse) s noblesní řadovou zástavbou a (nedochovanou) synagogou z let 1875–1877. Ve svazích nad ní pak byly postaveny nejhonosnější vily a penziony reprezentativní vilové čtvrti Westend (obr. 51) včetně anglikánského kostela (1876–1877, arch. Oscar Mothes) a pravoslavné cerkve sv. Petra a Pavla (1893–1898, arch. Gustav Wiedermann z Františkových Lázní, obr. 49). Nejstarší novodobý karlovarský kostel – evangelický – vyrostl již v letech 1854–1856 dole v údolí na jižním konci města (jihovýchodně od hotelu Pupp). Od Sadové ulice byla vybudována nová široká promenádní (Zahradní) ulice

podél městského parku a Teplé. Ta již mířila ven z údolí, do nově vznikající centrální části – Dolního města. Vývoj lázeňské části Karlových Varů v celém tomto období byl neobyčejně rychlý a znamenal někdy i příliš radikální likvidaci zbývajících dokladů starší tváře města; tak byla roku 1874 kvůli stavbě Tržní kolonády zbořena i stará karlovarská radnice na Tržišti. Nové výstavbě však ustoupila i většina relativně nových klasicistních lázeňských staveb.

Karlovy Vary v podobě před začátkem 1. světové války lze považovat za jedinečné umělecké dílo v urbanistickém, architektonickém, ale i krajinotvorném smyslu. Výrazně v něm převažuje kosmopolitní historizující architektura druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Z velké části je dílem vídeňských architektů a mezi nimi zejména firmy Fellner & Helmer, která pro Karlovy Vary vyprojektovala na dvacet významných staveb včetně několika kolonád (viz výše). Technické řešení jejich slatinových Císařských lázní z let 1893–1895, jehož součástí byl rozvoz van naplněných rašelinou do kabin klientů, bylo následně kopírováno v mnoha evropských lázeňských městech. Monumentální budova ve stylu francouzské novorenesance patří mezi nejcennější evropské lázeňské stavby (obr. 50). Jejich dílem je také Městské divadlo z let 1884–1886 ve stylu neobaroka a rokoka. V tomto ateliéru působil i Alfred Bayer, který byl pravděpodobně autorem velkého koncertního sálu největšího a nejluxusnějšího grandhotelu Pupp, budovaného od 70. let 19. století do roku 1936. Významné jsou i dominantní stavby dalších tvůrců, například novobarokní Alžbětiny lázně z let 1905–1906 (arch. Franz Drobny), které uzavírají lázeňskou zónu na severu. Pro potřeby zahraničních lázeňských hostů bylo v údolí Teplé (v místech nyníššího Gejzírparku) v roce 1904 založeno a roku 1905 otevřeno malé golfové hřiště a tenisové kurty. Karlovy Vary se staly lázeňským centrem světového významu a také inspirací pro mnoho jiných lázeňských měst nejen v Evropě.

Ve 20.–30. letech 20. století byl architektonický obraz lázeňské části města citlivě dotvořen. Od roku 1928 se plánovalo zřízení většího golfového hřiště, které pak bylo do roku 1933 vybudováno severovýchodně od Olšových Vrat podle projektu pařížského architekta C. Noskowského. Nedaleko odtud bylo v roce 1931 otevřeno mezinárodní letiště.

Téměř současně s přestavbou lázeňského města v údolí probíhal urbanisticky neméně významný vývoj také na dosud výstavbou nezasaženém území podél Ohře. Lázeňská zóna totiž neumožňovala umístění nových obytných a ubytovacích čtvrtí a obchodních a konečně i výrobních budov. Karlovy Vary se od poslední třetiny 19. století staly také důležitým hospodářským

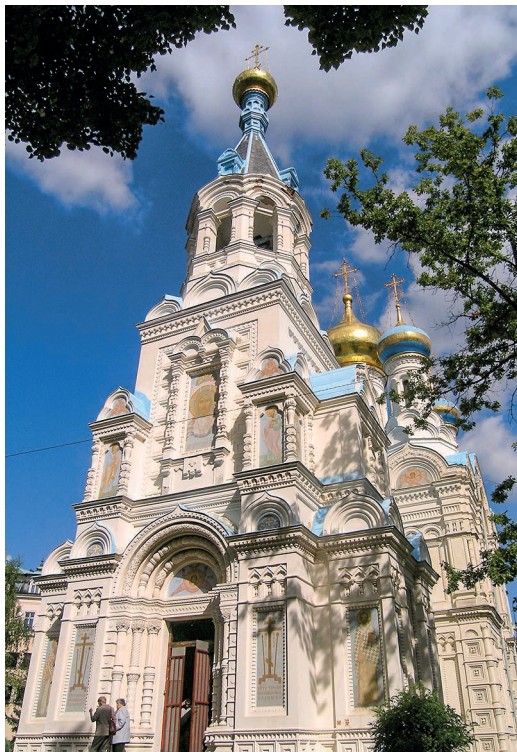
a správním centrem a začaly se proměňovat v aglomeraci velkoměstského charakteru,³³ jejíž nové centrum (Dolní Město) bylo v návaznosti na lázeňské město budováno jižně od Ohře. Pozoruhodným rysem nového centra Karlových Varů bylo situování dominantních veřejných budov do nejjihnějšího pásu území, mezi nyníšší Moskevskou ulicí a ostře vystupující úpatí Čertova kamene. Západně i východně od nového centra začaly vyrůstat vilové čtvrtě u Tuhnic a Drahovic (tam vznikly v letech 1864–1869 i nové velké hřbitovy katolický, evangelický a židovský). Neméně významná součást aglomerace, totiž nové město Rybáře (Fischern), vyrostla na protější straně řeky, především díky situování hlavního nádraží (1871).

Velký úpadek vyvolal odsun německojazyčného obyvatelstva v roce 1945. Pro další rozvoj lázeňství sehrál důležitou úlohu lázeňský statut z roku 1956, kterým bylo vymezeno vnitřní lázeňské území a stanoveny zásady pro ochranu přírodních léčivých zdrojů a lázeňského prostředí. Lázeňství bylo znárodněno, dotováno a otevřeno všem pracujícím. Udržena byla i náročnější zahraniční klientela. Lázeňská zóna byla nicméně dlouhodobě zanedbávána. V 70.–80. letech zde pak došlo k celé řadě demolic a výstavbě několika měřítkem a výrazem rušivých novostaveb, zejména Vřídelní kolonády a hotelu Thermal. Nejhuře bylo demolicemi postiženo okolí kostela sv. Máří Magdalény. Vědomí hodnoty a významu lázeňského celku našťastí ve většině případů převážilo, díky čemuž zůstal hlavní objem památkových hodnot města zachován a udržel si vysokou míru autenticity. V 90. letech 20. století začala rozsáhlá rehabilitace starší zástavby města, která mnoho objektů zachránila před zánikem. Zejména po roce 2000 dochází k intenzivnímu zastavování starších proluk.

Přes popsané ztráty patří Karlovy Vary mezi nejcennější lázeňská města světa jak z hlediska urbanismu a architektury, tak lázeňské krajiny a jsou největším lázeňským komplexem v Evropě. V centrální lázeňské zóně vyvěrá 89 pramenů, z nichž 19 (včetně horkého Vřídla) je využíváno pro léčebné účely. V rámci série reprezentujících lázeňské město determinované polohou v úzkém údolí, kde v důsledku toho došlo k nejužšímu propojení s lázeňskou krajinou. Karlovy Vary, „největší salon Evropy pod širým nebem“, sponzorovaný královskými rodinami a evropskými hlavami států, vysokou aristokracií a umělci,

■ Poznámky

33 V roce 1930 bylo v Karlových Varech včetně Tuhnic 1 498 domů a 23 901 obyvatel (z toho 20 856 Němců), ale celá rozsáhlá aglomerace zahrnující řadu okolních obcí čítala 4 607 domů a 70 982 obyvatel.

48

Obr. 49. Karlovy Vary, ruská pravoslavná cerkev sv. Petra a Pavla. Foto: Karel Kuča, 2005.

Obr. 50. Karlovy Vary, Císařské lázně. Foto: Karel Kuča, 2009.

Obr. 81. Karlovy Vary, bonosné vily Trocnov a Ritter ve vilové čtvrti Westend. Foto: Karel Kuča, 2005.

se staly prototypem vzájemné tolerance a modelu sjednocené Evropy.

Františkovy Lázně

Františkovy Lázně³⁴ se rozkládají v ploché a dříve bažinaté krajině 4 km severně od královského města Chebu, jemuž toto území až do roku 1850 patřilo. Františkovy Lázně jsou sice novým, koncepčně založeným klasicistním lázeňským městem, ale zdejší prameny byly využívány mnohem dříve. První bezpečná zpráva o čerpání „chebské kyselky“ pochází z roku 1406. Využívána byla i v 16. století (doklad 1502). Už roku 1611 sem přijížděli cizinci na léčení. Od roku 1629 se zdejší kyselka rozesílala i do jiných míst. Roku 1660 postavila chebská městská rada první stavení lázní, v roce 1708 byly přistavovány hostinské pokoje. Roku 1728 byla postavena kaple sv. Jana Nepomuckého. V 18. století nicméně důležitost zdejší kyselky i lázní upadala a nic se z nich nezachovalo.

O povznesení lázní se od roku 1785 snažil chebský městský lékař Bernhard Adler, jehož zásluhou byl roku 1791 pramen vyčištěn a nad

50

51

ním postaven pavilon, který však strhli roznašeči „chebské vody“, kteří se zřízení lázní bránili. Dr. Adler však získal pro ideu lázní zemské úřady i samotného císaře Františka II. (podporovatele lázní v Badenu) a o vybudování lázní začalo usilovat i město Cheb. Zemské gubernium již roku 1791 uložilo stavebnímu ředitelství zemských komorních statků, vedenému Tobiášem Gruberem, aby vypracovalo plán lázeňské osady. Dne 27. 4. 1793 bylo podle předložených plánů z roku 1792 schváleno založení lázní, které již v roce 1793 přijaly první hosty.

Výstavbu lázeňského města podle Gruberova urbanistického konceptu vedl Ing. Johann Rothhesel. Základem byl protáhlý ovál (po vzoru antického „stadionu“) s parky na obou koncích, střední podélnou osou (Kaiserstraße, nyníjší Národní třída) mezi hlavním (Františkovým) pramenem (obr. 56) na jihu a geometricky řešeným parkem se středním zeleným rondelem na se-

■ Poznámky

34 Leopold Fellner, *Franzensbad und seine Heilmittel in den Krankheiten*, Wien 1871. – Alois John, *Franzensbad. Erstes Moorbad der Welt. Hervorragendes Frauen- und Herzheilbad. Führer für Kurgäste und Passanten*, Franzensbad 1925. – Franz Xaver Lautner, *Kaiser Franzensbad und seine Heilquellen*, Eger 1841. – Lázně Františkovy Lázně = Bad Franzensbad, Franzensbad 1996. – Stanislav Macek, *Architektura Františkových Lázní v 19. století*, Františkovy Lázně 1989. – Idem, *Františkovy Lázně. Lázeňství v minulosti a v současnosti*, Františkovy Lázně 1998. – Pavel Zatloukal, *Architektura 19. století*, Praha 2001, s. 110–116. – Lubomír Zeman, *Imperial Spa, Luisa Spa and Moor Spa in Františkovy Lázně*, Karlovy Vary 2010. – Idem, *Urbanismus Františkových Lázní a Mariánských Lázní. Koncepce, kompozice a vlivy v počátečním vývoji lázeňských měst*, *Sborník muzea Karlovarského kraje* 22, 2014, s. 213–254.

Obr. 52. Františkovy Lázně, Společenský dům. Foto: Karel Kuča, 2015.

Obr. 53. Františkovy Lázně, ortofotografické zobrazení města. Ortofoto ČR, www.mapy.cz, vyhledáno 18. 3. 2022.

veru. Tuto osu obestavěnou lázeňskými domy lemovala alej a doplňovalo ji několik os příčných. Od počátku se počítalo i s domy na vnějších podélných stranách oválu. Tím vznikl základ zhruba čtvercového městského lázeňského jádra se systémem paralelních ulic. Domy měly jednotně řešená uliční průčelí, ve dvorech se nacházely malé zahrady. Plán výstavby lázní počítal s devatenácti objekty, z nichž pět bylo dokončeno v roce 1794 a v roce 1795 přibýly tři soukromé domy a společenský dům se sálem, který uzavřel blok po západní straně Národní třídy na jižním konci a s Františkovým pramenem byl spojen dřevěnou kolonádou, která vytvořila jakési parkové náměstí. Kolonáda byla projektována též na východní straně kompoziční osy, k realizaci však nedošlo. Základní urbanistickou osnovu lázeňského města tak vytvořily tři souběžné severojižní ulice: Louisina (Máchova), Císařská (Národní) a Kostelní (Jiráskova). Tento uliční rošt propojovaly dvě příčné spojky, v jižní části lázeňský park a na severu kolmá silnice (Ruská ulice), za níž rovněž pokračoval park. Zde v pohledovém ukončení Kostelní (Jiráskovy) ulice vyrostl v letech 1815–1820 katolický kostel Povýšení sv. Kříže. Jeho stavbu státním nákladem povolil císař František II. při své osobní návštěvě lázní v roce 1812. Okolí Františkova pramene nebylo zastavěno, neboť jeho základem bylo rašeliniště s málo únosnou půdou. První stavební etapa byla realizována v čistých klasicistních formách, ale velký podíl připadal také architektuře hrzděné, vycházející z místní stavební tradice. Starší zástavba, která v tomto prostoru existovala, byla zbořena.

Protože město vyrůstalo v úplné rovině, na rozmezí neatraktivní bezlesé zemědělské krajiny a rozlehlých slatin, věnovalo od samého počátku stejnou pozornost jak výstavbě budov, tak výsadbě zeleně. Ta začala v roce 1793 a v následujícím roce navázalo odvodňování přilehlého rašeliniště. Od roku 1796 je doloženo působení zahradníka Adama Wilda. Řešení zeleně v pravidelné formě se poté řídilo plánem z roku 1808, v roce 1809 byla vysázena první promenádní alej. V roce 1818 začalo budování prvního lázeňského parku.

Dosavadní kompozice lázeňského města byla od 2. desetiletí 19. století rozšířena díky objevení vzdálenějších pramenů. Nejprve to byl vydatný Louisin pramen západně od vnitřního města (s dřevěným pavilonem z roku 1826), který záhy vedl k výstavbě Louisiných lázní po jeho jižní straně (1840, později rozšířeny). V roce

52

53

1816 byly objeveny prameny Solný a Luční jiho-východně od města. Tak vznikla diagonální parková osa od Františkova pramene (s novým pavilonem z let 1831–1832), původně s krytou dřevěnou chodbou před Solným pramenem. Nad Solným a Lučním pramenem vyrostla v letech 1843–1844 společná kolonáda (obr. 54), což umožnilo zrušení chodby a vysázení široké čtyřřadé lipové aleje od Františkova k Solnému prameni, která se stala hlavní lázeňskou promenádou.

Rozsáhlé plochy přiléhající na severní a jižní straně města byly po roce 1828 zahradníkem císařské botanické zahrady Martinem Soukupem podle návrhu hlavního zahradníka zahrady v Schönbrunnu J. M. Riedela proměněny v náročně řešené krajinářské parky. Severní půlkruh původního oválu byl zrušen, jižní zatím přetrvával. Louky západně od města, za Louisiným pramenem, byly přetvořeny v Loimannův park a soukromé Loimannovy zahrady. V okolí Solné-

ho a Lučního pramene zatím převažovaly slatinné louky. Hlavní severojižní kompoziční osa zůstala zachována ve své optické neuzavřenosti, propojující město s oběma parky. Jejím akcentem zůstal jen drobný pavilon Františkova pramene. To bylo jistě též důvodem, proč byl kostel situován jako pohledové vyznění nikoli hlavní ulice, ale paralelní ulice východní, která se díky rozšíření města východním směrem stala centrální městskou ulicí.

Velký rozvoj lázní, spojený se zvyšující se návštěvností, vedl k výstavbě dalších lázeňských domů. Národní třída již byla zastavěna, proto se na místě domovních zahrad budovala dvorní křídla a nové domy vyrůstaly i v obou bočních ulicích, k nimž přibyla na východní straně čtvrtá, Nová ulice (Boženy Němcové). Charakter vnitřního města se vytvořením velkých a kompaktně obestavěných urbanistických bloků výrazně změnil. Rovněž architektura nabyla bohatších forem, zachovávajících však stále ještě klasicistní zá-

54

55

Obr. 54. Františkovy Lázně, Kolonáda Solného a Lučního pramene. Foto: Karel Kuča, 2011.

Obr. 55. Františkovy Lázně, Císařské lázně. Foto: Karel Kuča, 2015.

Obr. 56. Františkovy Lázně, Františkův pramen a Plynové lázně s Novou kolonádou. Foto: Karel Kuča, 2015.

klad. Mapa stabilního katastru z roku 1841 již ukazuje městské jádro dokončené. Lázeňské stavby se soustřeďovaly na jeho jižním a západním okraji.

Po polovině 19. století již Františkovy Lázně získaly značnou proslulost, snad roku 1852 (nejpozději roku 1861) se staly samostatnou obcí a roku 1865 městem, které bylo téhož roku napojeno na železnici, jež vymezila severovýchodní a východní okraj lázeňského města. Všechny parky byly v letech 1853–1862 pod vedením Antonína Soukupa dále rozšířeny a zřízením dalšího velkého parku Solného a Lučního pramene na východní straně doplněny do souvislého prstence. V ploše zeleně bylo situováno jen několik významných solitérních budov (nová divadelní budova z roku 1868 v Ranním parku na severovýchodě) a veškerá nová výstavba lázeňských domů byla od 60. let 19. století soustředěna do nové okružní ulice vedené po severním a východním vnějším obvodu parků (obr. 57). Princip parkového okruhu s jednostrannou zástavbou po obvodu, s preferencí jižní a západní orientace, vyhovoval i dosažení co nejlepšího oslunění objektů ve městě, ležícím v klimaticky spíše chladné oblasti. Zde také vyrostly pravoslavná cerkev sv. Olgy (1887–1889), synagoga (1873–1875, zničena 1944) a evangelický kostel (1875–1880), čímž se město plně zařadilo po bok nejvýznamnějších mezinárodních lázeňských center Evropy. Téměř současně byly na konci 70. let 19. století postaveny tři významné stavby, které k tomu také výrazně přispěly: Císařské lázně (1878–1880) východně od

56

kolonády Solného a Lučního pramene (obr. 55), Hotel Imperial (1877–1888) v parku mezi nimi a vnitřním městem a nový Společenský dům (1876–1877) vzniklý radikální přestavbou a rozšířením svého předchůdce z let 1793–1795 (obr. 52).

Jednotný ráz staveb i jejich architektonické řešení a barevnou úpravu reguloval od roku 1853 výnos místodržitelství, který stanovil též odstupy domů od komunikací aj. Od poloviny 60. let 19. století sem však začaly pronikat prvky rané italské renesance a windsorské gotiky, v 70. letech 19. století navázala vlna pomпézní francouzské renesance, zprostředkovaná vídeňskou scénou, a v 90. letech 19. století pro změnu novobarok, inspirovaný také vídeňskou architekturou. Stavby tak začaly nabývat kosmopolitnějšího výrazu. Byla opuštěna klasicistní uměřenost a nově budované objekty se staly pestrou mozaikou nejrůznějších vlivů, nadále však sjednocovanou závaznou bílo-okrovou barevností fasád. Dominuje tvorba chebského stavitele Adama Haberzettla, místního stavitele Karla Wiedermanna a později i jejich synů Karla Haberzettla a Gustava Wiedermanna (ten byl v letech 1900–1910 současně starostou).

V průběhu druhé poloviny 19. století pokračovaly také proměny krajinného rámce města.

Loimannův park a zahrada byly v 60. letech 19. století nově vyřešeny a rozšířeny k západu, čímž vznikl za účasti uměleckého zahradníka Jošta velký Westend park s malými tenisovými kurty. Jeho součástí se stalo Labutí jezírko s ostrůvkem, vzniklé proměnou užitkového rybníka. Jihozápadně odtud, za Slatinným potokem, se stále rozkládaly rozsáhlé slatiny omezené na západě soustavou menších rybníků a na jihozápadě hrází Velkého městského rybníka (nyní Amerika). Kultivace tohoto území začala v roce 1866, kdy Antonín Soukup spolu s Metternichovým zahradníkem Stadlerem zřídili novou cestu s lipovou alejí vedoucí pod hrází rybníka, kde byl založen nový malý park. Aleje byly později vysázeny také k vyhaslé sopce Komorní hůrka a do Dolních Loman.

Západně od nádraží se od konce 19. století rozvíjela převážně vilová a rodinná zástavba, která město propojila s vesnicemi Dolní a Horní Loman, podobně jako jižní park spojil město se Slatinou. Na přelomu 19. a 20. století se změnila kompozice ústředního prostoru města severně od Františkova pramene. Po východní straně hlavní osy byly roku 1912 vybudovány neoklasicistní Plynové lázně s Novou kolonádou

57

Obr. 57. Františkovy Lázně, zástavba Francouzské ulice na severním obvodu Městského parku. Foto: Karel Kuča, 2015.

Obr. 58. Františkovy Lázně, dvorana Glauberových pramenů. Foto: Karel Kuča, 2021.

(obr. 56), symetrie „náměstí“ však dosaženo nebylo, neboť stará dřevěná kolonáda po západní straně v té době shořela. Františkovy Lázně jako první v rakouské monarchii začaly v 19. století používat rašelinu k lázeňské léčbě.

Na přelomu 19. a 20. století vyvrcholila proměna okolí města v atraktivní lázeňskou krajinu podle plánů, které od roku 1878 připravoval Gustav Wiedermann. Zásadní roli v tom sehrál Okrašlovací spolek, jehož předsedou se architekt stal v roce 1889. U hráze rybníka byla v roce 1899 otevřena výletní kavárna Amerika se zookoutkem a mezi ní a Slatinným potokem byl vysázen velký lesopark Amerika. Poté se spolek zaměřil na pole východně za železniční směr k Horní Vsi, v letech 1900–1911 tam díky darům mecenášů zakoupil pozemky o výměře 22 ha a založil na nich lesopark Hornovský areál, čímž je uchránil před zastavěním. V roce 1916 zde byla postavena rozhledna a výletní restaurace Dankwarte (Zámeček) jako poděkování starostovi města Gustavu Wiedermannovi (1850–1914) za rozkvet města. Nedařilo se odtud pak spolek v roce 1927 zřídil mariánskou Lesní pobožnost. Okrašlovací spolek mimoto do roku 1911 zakoupil dalších 40 ha pozemků po obvodu města a vysadil na nich 600 000 stromů a keřů. Šlo zejména o území na jihovýchodě, jehož dominantou se v roce 1906 stala rozhledna Salingburg.

Rovnice, že v čím méně atraktivní krajině lázeňské město vzniká, tím větší pozornost musí věnovat vytvoření krajiny „umělé“, se ve Františkových Lázních potvrzuje v maximální míře. Všechny lesoparky, které se rozkládají západ-

ně i východně od města, byly vysazeny uměle. Dosažený výsledek pak toto město zařadil v oblasti krajinářské a parkové tvorby na první místo v českých zemích a jedno z nej přednějších i v kontextu evropském a světovém. Jestliže Karlovy Vary jsou nejvýraznějším představitelem adaptace divokého horského prostředí na lázeňskou krajinu, Františkovy Lázně patří k největším a nejpozoruhodnějším lázeňským krajinám nově vytvořeným. Je to také jedno z mála koncepčně založených nových lázeňských měst v Evropě. Původní i výsledná kompozice vnitřního města nemá obdoby, stejně jako princip souvislého prstence parků, který je obklopuje a je na vnějším obvodu vymezen kulisou domovních bloků mladší části města (obr. 53). Z hlediska integrity a autenticity zaujímají Františkovy Lázně rovněž jedno z nej přednějších míst.

Za první republiky pokračovala obytná výstavba mimo lázeňskou zónu. Ve vnitřním městě byl posílen význam Kostelní ulice stavbou nové dvorany Glauberových pramenů (1930, arch. Ernst Engelhart) na jižním konci osy (obr. 58) a rozšířením uličního bloku po východní straně Nové ulice. Dalším nově objeveným pramenem byl Natáliin jihovýchodně od města (a východně od plochy, kde se dobývala rašelina pro lázně), nad kterým byl pavilon postaven rovněž v roce 1930 a v okolí byl zřízen lesopark Nové sady. Nové prameny zvýšily návštěvnost lázní.

V období socialismu bylo město udržováno a lázeňský provoz pokračoval, dokonce jako celoroční, takže odsun německojazyčného obyvatelstva se zde – na rozdíl od jiných měst – příliš negativně neprojevil. Intravilán se již příliš nerozrůstal, město však bylo výstavbou silničního obchvatu po východní straně (za tratí) zbaveno v 70. letech 20. století zátěže silniční dopravy.

58

Mariánské Lázně

Mariánské Lázně³⁵ leží na předělu ploché Tachovské brázdy a horských pásem Slavkovského lesa a Tepelské vrchoviny, které zde tvoří výraznou úpatnicovou linii. Hluboké údolí, jímž přitéká Úšovický potok, se rozšiřuje v kotlinu trojúhelného tvaru s četnými vývěry minerálních vod.

Slané prameny severně od Úšovic byly známy již v 16. století (1528). V roce 1609 se zde horkou lázní ze Smrdutého (Mariina) pramene léčil Jáchym Libštejnský z Kolovrat. O skutečných lázních zde však v té době nelze mluvit, šlo jen o příležitostné využívání vody z pramenů. Vzniku lázní bránil v této době i později zákaz těžby dřeva a rezervování zdejších lesů pro cílové doly. Bohuslav Balbín v roce 1679 popsal dvě kyselky poblíž Úšovic a čtyři kyselky v kotli-

■ Poznámky

- 35** Adalbert Eduard Danzer, *Geschichte Marienbads*, Prag 1842. – Anton Dietl, *Untersuchung von Mineralquellen aus der Umgebung Marienbads*, *Jubiläums-Festschrift des Marienbader Ärztevereins aus Anlass der Hundertjahrfeier Marienbads 1808–1908*, Prag 1908. – Jan Nepomuk Felbinger, *Kronika Mariánských Lázní 1786–1855*, Mariánské Lázně 2009. – Anton Gnirs, *Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in den Bezirken Tepl und Marienbad*, Augsburg 1932. – Jan Jonák – Alexandr Harant – Milan Hlinomaz, *Mariánské Lázně, 200 let lázeňství 1808–2008*, Mariánské Lázně 2008. – Josef May, *Marienbad. Der Weltkurort mit den Gemeinden des Landkreises. Ein Heimat- und Ortsbuch. Band I. und II.*, Bad Hombrugg 1977. – Ludolf Staab, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*, Wien 1872. – Ladislav Štěpánek, *Mariánské Lázně*, Mariánské Lázně 1970. – Richard Švandrlík, *Vycházkové cesty v Mariánských Lázních a v okolí*, Mariánské Lázně 1998. – Pavel Zatloukal, *Architektura 19. století*, Praha 2001, s. 164–170. – Lubomír Zeman, *New Spa and Casino in Mariánské Lázně*, Karlovy Vary 2008.

59

Obr. 59. Mariánské Lázně, ortofotografické zobrazení města. Ortofoto ČR, www.mapy.cz, vyhledáno 18. 3. 2022.

Obr. 60. Mariánské Lázně, dvorana Křížového pramene. Foto: Karel Kuča, 2017.

Obr. 61. Mariánské Lázně, Kolonáda Maxima Gorkého. Foto: Karel Kuča, 2011.

60

61

ně nad nimi. Kolem přelomu 17. a 18. století se věhlas zdejších léčivých pramenů rozšířil nejen po Čechách, ale i do Bavorska a Saska. Velký příliv nemocných vedl tepelského klášterního lékaře Curtia k vyčištění pramenů a úpravě cesty k nim. Léčivá voda byla mimoto plněna do sudů a posílána do klášterů v Plasích a Kladru-bech.

V poslední čtvrtině 18. století již tepelský klášter hodlal založit lázně bez ohledu na stávající zákaz. Roku 1779 byl dohledem nad prameny pověřen klášterní lékař Jan Josef Nehr († 1820). V letech 1786–1787 se opatu Janu Kryštofu Heřmanu Trauttmansdorffovi podařilo území vykoupit a v letech 1789–1790 byl u Mariína pramene vystavěn malý roubený lázeňský dům Marienbad se čtyřmi koupelnami a první roubené chalupy. Slibný počátek lázní v roce 1789 přerušila smrt opata Trauttmansdorffa; následující opati nejevili o budování lázní zájem.

Nepříznivou situaci dokázal zvrátit lékař J. J. Nehr, který zde roku 1807 vybudoval vlastním nákladem první lázeňský dům, v němž již v sezóně 1808 bydlelo 80 návštěvníků. Teprve tento úspěch přiměl opata Kryštofa Pfrognera k vybudování lázeňského domu Traiteurhaus s pěti pokoji a osmi koupelnami při Mariině prameni, a to ještě v roce 1808. V téže roce byla osada Marienbad oficiálně konstituována a v roce 1812, kdy se stala samostatnou obcí, ji tvořilo 13 budov. V roce 1818 získala status veřejných lázní. Mariánské Lázně jsou nejmladším lázeňským městem série, budovaným – tak jako Františkovy Lázně – podle jasné urbanistické koncepce. Hlavní zásluhu na tom měl Karel Kašpar Reitenberger († 1860), sekretář opata Pfrognera, který se roku 1813 stal novým opatem. Mariánské Lázně tedy vznikaly jako církevní lokace založená na kultu Panny Marie.

Ohniskem lázeňské osady se stal severní Křížový pramen, po jehož stranách vzniklo zužující se prostranství obestavěné budovami

(s dominantou nejstaršího lázeňského domu z roku 1808), jehož půdorys se zachoval dodnes. Odtud vedla alej k jihovýchodu, k Mariině prameni. Další alej podél Pstružního potoka spojovala tento pramen s vyústěním cesty z Úšovic, která směřovala ke Křížovému prameni. Aleje a okrasnou zahradu u Křížového pramene dal v roce 1813 vysadit opat Karel Kašpar Reitenberger. Komunikační schéma území tedy tvořilo trojúhelník.

Zastavovací plán z roku 1815, jehož autorem mohl být Anton Thurner z tepelského kláštera, již v duchu osvícenství definoval kompozičně jedinečný princip zástavby po obvodu rozsáhlé plochy budoucího centrálního parku a vnesl do urbanistického vývoje celku geometrický řád. Jeho základ byl však současně praktický – plánované budovy mohly vznikat na nezamokřené půdě po obvodu. Zástavba dna kotliny by ostatně před dokončením terénních úprav nebyla možná. Tento obrovský centrální prostor měl mít tvar protáhlého nepravidelné-

62

63

Obr. 62. *Mariánské Lázně, Kolonáda Karolinina a Rudolfova pramene a kostel Nanebevzetí Panny Marie. Foto: Karel Kuča, 2017.*

Obr. 63. *Mariánské Lázně, Sady Václava Skalníka s Novými lázněmi a kasínem. Foto: Karel Kuča, 2017.*

ho šestiúhelníku ve směru západ–východ. Již existující prostor u Křížového pramene byl začleněn jako jeho severní výběžek, který se směrem k prameni výrazně zužuje, takže v duchu barokních iluzivních kompozic navozuje dojem extrémního perspektivního sbíhání celé, v zásadě osově kompozice. Tím spíše, že z něho později vybíhal „jazyk“ hlavní kolonády. Na jižní straně parku, zastíněné svahem Hameliky a dané průběhem Pstružského potoka, měla vzniknout osově situovaná lázeňská budova. Pro výstavbu ubytovacích lázeňských domů byly určeny všechny osluněné strany parku. Jeho plocha měla být rozdělena přímou alejí na poloviny a v obou byla navržena hvězdice alejí.

V roce 1817 začal bývalý lobbokovický umělec zahradník Václav Skalník budovat lázeňský park. To vyžadovalo rozsáhlé meliorační práce a vyrovnávání terénu. V letech 1818–1820 zpracovalo Zemské stavební ředitelství v Praze zastavovací plán města, za jehož autora je považován stavební inspektor Jiří Fischer. Kompozice respektovala základní princip plánu z roku 1815, ale znamenala i některé změny. Západní strana centrálního parku byla ve shodě s modelací terénu navržena jako přímka, a to kolmo k severní straně. Převzata byla jen – bez závislosti na terénním reliéfu – zalomená východní strana. Zastíněná jižní strana naopak nebyla stavebně vymezena a měla tudy vést jen silnice. Celé jádro lázní tak nabylo pětiúhelného (nikoli šestiúhelného) tvaru. Fischerův plán již také počítal s obdélným Mírovým náměstím na severozápadě, kde předchozí plán navrhoval blokovou zástavbu. Zcela odlišně byl řešen

centrální park, který Václav Skalník na základě zkušeností, které získal při návštěvě krajinářských parků a zahrad v Británii, koncipoval v anglickém krajinářském pojetí, se solitery pavilonů nad prameny, a pouze v ohnisku východního zalomení počítal s polovinou vějíře krátkých radiálních alejí. Důležitý rozdíl spočíval i v začlenění koryta Úšovického potoka do plochy parku, zatímco podle návrhu z roku 1815 měl být veden až za jeho zalomenou západní stranou (obr. 59).

První etapu urbanistického vývoje Mariánských Lázní podle Skalníka a Fischerova konceptu lze vymezit lety 1817–1824. Ačkoli Mariánské Lázně disponují podobným krajinářským rámcem jako Karlovy Vary a také zde byly okolní zalesněné svahy postupně protkány hustým systémem procházkových cest, byla dána přednost zřízení velkého centrálního lázeňského parku před intenzivní zástavbou komerčně nejatraktivnější části města. Protože severní obvod parku již byl z velké části zastavěn, soustředila se nová výstavba do vyvýšené východní části (nynější Goethovo náměstí), která byla atraktivní jednak pro rovněž dobré oslunění, jednak díky své poloze mezi oběma hlavními prameny – Křížovým a Mariiným (obr. 64). Mírnější svah za novými lázeňskými domy zde mimoto nejlépe z celé kotliny umožňoval zakládání rozsáhlých okrasných zahrad. Již dříve měla výstavba regulovaný hmotový a architektonický charakter, který byl dále posílen. Dodržování jednotné koncepce usnadnil fakt, že jediným majitelem stavebních parcel byl tepelský klášter, který vyžadoval od podnikatelů i po odprodeji dodržení zastavovacího plánu. Mimo obvod parku vznikla kolem roku 1820 jen řádka sedmi domů v místě zúžení kotliny směrem k Úšovickým, která předurčila východní stranu nynější Poštovní ulice.

Počet domů se v letech 1818–1824 zvýšil z 13 na 42 a obraz celku byl obohacen o nové

akcenty empírových pavilonků nad oběma nejdůležitějšími prameny – vznikla sloupová hala Křížového pramene (1818–1826, obr. 60) a pavilon Karolinina a Rudolfova pramene (1823, nový 1869–1872, obr. 62). Skalníkovu kompozici centrálního parku ve 20.–30. letech 19. století poněkud zkorigoval Josef Esch v duchu idealizované přírodní krajiny. Již roku 1827 byla vybudována i kolonáda Ferdinandova pramene (arch. J. Esch), situovaného dole v údolí, mimo vlastní lázně (obr. 65). Park u tohoto pramene založil v roce 1826 rovněž Václav Skalník, který v Mariánských Lázních působil až do své smrti v roce 1861.³⁶

V roce 1819 byl lázeňský dům z roku 1808 u Mariina pramene v jihovýchodním cípu parku přestavěn na Staré (nyní Centrální) lázně a západně od nich, uprostřed jižní strany, vyrůstaly do roku 1827 Nové lázně. Tím byla zástavba léčebné, jižní strany parku na dlouhou dobu stabilizována. Symbolicky tak byla dovršena i působnost opata K. K. Reitenbergera, jehož podpora lázní se v klášteře setkávala s velkou nevolí, kvůli níž byl v roce 1827 donucen abdikovat.

Za Reitenbergerových nástupců pokračoval vývoj stále populárnějších Mariánských Lázní v podstatě živelně, neboť ze strany kláštera nové iniciativy nevycházely. Na počátku 30. let 19. století rozvoj lázní výrazně podpořilo jejich napojení na síť nových císařských silnic. Ve 30. letech 19. století bylo dokončeno formování zástavby kolem centrálního parku zastavěním celé západní strany a přestavbou některých starších objektů. Tím byly dosavadní stavební pozemky vyčerpány. Ve druhé polovině 30. let 19. století začalo rozšiřování výstavby mimo

■ Poznámky

³⁶ Do roku 1874 zde pracoval i jeho syn Karel a poté do roku 1911 vnuk Albert.

64

65

Obr. 64. Mariánské Lázně, východní část Goethova náměstí. Foto: Karel Kuča, 2012.

Obr. 65. Mariánské Lázně, Kolonáda Ferdinandova pramene. Foto: Karel Kuča, 2006.

vlastní obvod parku, ale dosud stále ve vazbě na centrální prostor Mariánských Lázní, jehož akcent již tvořila kaple Nanebevzetí Panny Marie, v roce 1820 sem přenesená od Křížového pramene a rozšířená. Pozornost se nejprve soustředila na nový obdélný prostor Mírového náměstí, na jehož jižní straně již stál Tepelský dům. Do roku 1839 byla zastavěna téměř celá jižní a západní strana, na severní straně ještě přetrvával velký park. Výstavbu v první polovině 19. století charakterizovaly patrové domy s jednoduchými pozdně empírovými fasádami s prvky biedermeieru pod vlivem Prahy.

Ve 40. letech 19. století, kdy se začaly prosazovat členitější pozdně klasicistní fasády, vrostla nová řada lázeňských domů nad západní stranou centrálního parku, čímž vznikla nyní již Ruská třída. V lese nad ní byl roku 1844 otevřen nový hřbitov. V témže roce začala na místě kaple stavba nového akcentu centrálního parku – nového římskokatolického kostela v obloučkovém slohu (obr. 62), který byl dokončen v roce 1848 (arch. Johann Gottfried Gutensohn z bavorského Mnichova). Roku 1846 byly otevřeny (nedochované) jídelní sály Halbmayrův (pozdější Rozkvět, Mondorf), který vytvořil východní čelo Mírového náměstí, a Klingerův na jižní straně téhož náměstí (později Krym). Přibližně v téže době začalo zastavování severní strany náměstí. Roku 1843 dosáhly Mariánské Lázně počtu 79 domů a 412 stálých obyvatel. Počet lázeňských hostů, který roku 1827 činil 1 500, dosáhl v roce 1843 již 3 000. V roce 1850 se obec zbavila klášterní feudální vrchnosti, ale klášter nadále zůstával majitelem lázní.

Po polovině 19. století pokračovalo zastavování okrajových území centrální kotliny (1853 obecná škola při nové Chopinově ulici od Křížového pramene k severovýchodu do Třebízského údolí, 1857 evangelický kostel na severní straně Mírového náměstí od Gottlieba Christiana Cantiana, 1866–1868 Městské divadlo západně nad Mírovým náměstím). Klasicismus v Mariánských Lázních definitivně končí novým pavilonem Lesního pramene z roku 1869. Již v 50. letech 19. století se prosazoval neoklasicismus (obohacený o romantický detail) a celkově náročnější pojetí, prostorově uvolněnější a monumentálnější. V roce 1869 čítaly Mariánské Lázně 107 domů a 1 566 obyvatel. Roku 1865 se dočkaly povýšení na město.

Zásadním vývojovým předělem se stalo otevření železnice z Plzně do Chebu v roce 1872, po kterém následoval skokový nárůst návštěvnosti lázní. Nádraží bylo situováno jižně od dolního vyústění údolí. Stalo se magnetem dalšího urbanistického vývoje. Zástavba se začala šířit zúženou částí údolí dolů k jihu, kde navázala na nově vznikající část Šenov u křižovatky silnic. Nová Nádražní čtvrť pak vznikala bezprostředně před nádražím. V roce 1896 se obě úšovické čtvrtě staly součástí města, které tehdy získalo malé území i na severu.³⁷

Období od 70. let 19. století do 1. světové války přineslo největší stavební rozvoj města.³⁸ Po převážnou část poslední čtvrtiny 19. století byl starostou dr. August Herzig (1873–1880 a 1892–1899). Jemu město vděčí za to, že i v období největší stavební expanze udržel ve spolupráci s městskou radou dosavadní charakter města s jeho velkými parkovými plochami a bezprostřední vazbou na okolní lesoparky. Výstavba byla přísně regulována a městská rada trvala z důvodů protipožární prevence na dodržování volných prostorů mezi jednotlivými domy i maximální stanovené výšky domů 22,5 m.

V 70.–80. letech 19. století byl hlavním stavitel Friedrich Zickler († 1899). Došlo ke stabilizaci zástavby mezi obvodem centrálního parku a okrajem lesoparku, k částečné dostavbě Poštovní třídy a za ní probíhající Anglické ulice při východní patě údolí. Těžiště nové výstavby bylo na západní straně údolí, v pevně vymezené linii západní strany Hlavní třídy, která lázeňskou část města spojila se Šenovem. Také v této části údolí tak byl dodržen parkový charakter města, neboť podél potoka zůstal dostatečně široký parkový pás, plynule navazující na centrální park. Zástavbou úzké jižní části údolí byla zvýrazněna severojižní údolní osa města, která získala na severním konci kompoziční pohledové zakončení v budově hotelu Pacific v rámci severní strany Mírového náměstí.

V lázeňské i obytné části města vyrostly četné veřejné stavby včetně radnice nad střední částí západní strany parku (1878), anglikánského Kristova kostela (1878–1879, arch. William Burges) nad jihozápadním koutem centrálního parku, městského zahradnictví, tržnice, jatek, první mateřské školy (1881) ve správě školských sester, vojenského lázeňského domu (dnes Mars), komplexu Slatinných a vodoléčebných lázní (1880–1882, arch. Ferdinand Zick-

■ Poznámky

37 Další území na severu pak město získalo v roce 1958.

38 Mezi lety 1869 a 1890 dvojnásobně vzrostl počet domů v celé aglomeraci Mariánských Lázní a Úšovic. Mezi lety 1890 a 1921 počet domů aglomerace vzrostl znovu téměř dvojnásobně. Výrazně se zvýšil i počet lázeňských hostů, který od poloviny 40. let 19. století dlouhodobě stagnoval v rozmezí 3 000–5 000. Již roku 1874 poprvé překročil hranici 10 000, koncem 90. let 19. století vzrostl na 20 000 a maxima bylo dosaženo roku 1911, kdy se zde léčilo 34 509 osob. Roku 1888 se Mariánské Lázně staly sídlem nového soudního okresu a roku 1902 i okresu politického.

ler), nedochované synagogy (1884) a zejména velké litinové Hlavní kolonády (1888–1889, arch. Hans Miksch a Julian Niedzielski z Vídně), která se stala novým uměleckým akcentem centrálního parku (obr. 61). Začaly vyrůstat i jednotlivé dominanty na okolních svazích – nejvýraznější z nich se stala kavárna Egerländer (Monty) nad vstupem do údolí. Roku 1888 byla zprovozněna městská elektrárna pro veřejné osvětlení, dále kanalizace, východně od Bezručových sadů městská nemocnice aj., v letech 1894–1896 byla nad městem vybudována přehrada na Kamenném potoce. V letech 1893–1896 vznikl nynější komplex Nových lázní. Nejreprezentativnější vilová čtvrť vyrůstala na úševickém katastru na východním svahu údolí.

Od 80. let 19. století se v Mariánských Lázních prosazovala novorenesance. Stavby se vyznačují výraznou monumentalitou. Architektem města a ředitelem lázeňských provozů byl v 90. letech 19. století a na počátku 20. století Josef Schaffer, který se inspiroval zejména stavbami na Riviéře (Centrální lázně, lázeňský společenský dům, Palladio, škola, děkanství, původní městská nemocnice, Nové lázně (obr. 63), dále roku 1901 Společenský dům). Víceméně současně s novorenesancí se až do 1. světové války uplatňoval dekorativní, tzv. lázeňský sloh podle vzoru staveb v Monte Carlu, který od novobaročního historismu přešel k naturalistické secesi. Hlavním autorem tohoto směru byl Arnold Heymann z Vídně, jako stavitelé tehdy působili Johann a Ignác Königovi, Alois Korb a další. Zvláště pohádkově romantizujících výsledků dosáhl mariánskolázeňský stavitel Josef Forberich. Dotvoření parkových ploch po roce 1900 je dílem švédského zahradního architekta Carla Gustava Swenssona.

Železniční trať z Karlových Varů (1898) přivedla do města řadu nových návštěvníků. Roku 1902 pak došlo k výstavbě nového nádraží a téhož roku byla od nádraží do lázní zprovozněna tramvajová linka (nahrazená roku 1952 trolejbusy). To bylo již v době, kdy byl dr. Herzig pomlouvačnou kampaní donucen k rezignaci (1899) a záhy nato zemřel. Herzigovou zásluhou bylo také zmaření některých podnikatelských plánů, které by lázeňskou část města neúměrně zatížily a znamenaly by velký úbytek zeleně.

Upravená lázeňská krajina vykazuje největší koncentraci drobných staveb v lesích na svazích v blízkosti centra (Goethovo odpočívadlo z roku 1849, rozhledna Hamelika z roku 1876, Laskova kaple z roku 1909), ale v extenzivnější formě pokračuje lázeňskými lesy s četnými vývěry pramenů (vedle 42 minerálních pramenů ve městě se dalších 160 kyselek nachází v okolí) a dlouhými promenádními alejemi

(Smetanova a Svobody), které byly původně kočárovými cestami, daleko k severu. Oblíbenými cíli byly i výletní restaurace a kavárny na okolních svazích a výšinách. Britský panovník Edward VII. v roce 1905 slavnostně otevřel golfové hřiště východně nad městem.

V letech před 1. světovou válkou dosáhl vzhlas lázní naprostého vrcholu a Mariánské Lázně se staly světovými lázněmi, v nichž se léčili významní panovníci a konala se zde důležitá politická jednání.³⁹ S tím souviselo i obohacení města o kostely jiných vyznání (viz výše), doplněné v letech 1900–1902 ještě pravoslavnou církví (arch. Nikolaj Vladimirovič Sultanov). V předvečer 1. světové války představovala lázeňská část Mariánských Lázní ucelený a mimořádně hodnotný urbanistický a architektonický celek.

Tuto slavnou etapu válka ukončila.⁴⁰ Poválečná pozemková reforma zbavila tepelský klášter velkých dvorů a pronajat byl i lázeňský provoz, který zajišťovala Lázeňská nájemní společnost. Ve 20. letech však opět nastal rozmach lázní. V letech 1928–1929 byl dokonce překročen dosavadní rekord návštěvnosti.⁴¹ Vcelku úspěšná byla i snaha o obnovu předválečného společenského významu a rovněž nyní sem směřovaly i pobyty hlav států. V letech 1927–1929 bylo vybudováno letiště mezi Sklářemi a Chotěnovem. Julius Arigi, se kterým je vznik letiště spojen, upravil v roce 1932 Velký hamrnický rybník (jižně od Hamrníků) na přírodní koupaliště Lido. Nová výstavba, oproštěná od dekorativních tendencí, se v lázeňské části města rozvíjela jen málo, protože tam chyběly další vhodné rozvojové plochy. Výrazně jiná byla situace v obytné jižní části aglomerace, kde pokračoval poměrně rychlý růst nových vilek.

Roku 1938 byly Mariánské Lázně zabrány nacistickým Německem a téhož roku byla vypálena synagoga a pobořeny židovské hřbitovy. Lázeňské domy se postupně měnily na lazarety. Koncem války mělo město v důsledku extrémní kumulace nemocných více než 40 000 obyvatel (roku 1930 jen 7 202, s Úšovicemi 10 957). V lednu 1946 byl zahájen téměř úplný odsun německojazyčných obyvatel. Po roce 1948 začal ve znárodněných lázních přechod na celoroční provoz, zejména pro odborářskou rekreaci. V jižní části aglomerace se v druhé polovině 20. století rozvíjela sídlištní bytová výstavba a stavby městské vybavenosti a infrastruktury. Přeložky komunikací vyloučily z centra lázní tranzitní dopravu.

Od 50. let byla velká pozornost věnována údržbě, rozšiřování a propojování parků a od 70. let i citlivým opravám budov. V roce 1977 byla bohužel zbořena jižní strana Mírového náměstí (místo je dodnes nedořešené). V roce

2014 vyhořel a musel být zbořen chátrající hotel Rozkvět (Mondorf) tvořící východní stranu náměstí. Přes tyto ztráty jsou Mariánské Lázně pro vynikající hodnoty urbanistické kompozice a téměř nenarušený architektonický ráz 19. století jedním z nejcennějších slavných lázeňských měst Evropy. Koncept velkého parku tvořícího centrum lázeňského města je zde realizován v ještě výraznější formě než zhruba v téže době (od 1812) ve Vichy. Protazení parku dolů údolím potoka má analogie v Baden-Badenu či Bad Kissingu. Mariánské Lázně jsou v rámci Evropy městem s největším počtem kolonád (převážně empírových) a litinová hlavní kolonáda o délce 135 m (původně 180 m) je největší stavbou svého druhu. Lázeňská léčba se dodnes provádí v původních lázeňských budovách s dochovanými původními interiéry a vybavením.

Fenomén slavných lázeňských měst Evropy

Slavná lázeňská města Evropy jako celek nejlépe dokumentují dědictví fenoménu evropského lázeňství,⁴² který má mnoho rozměrů – je architektonický, urbanistický, krajinářský, ale i sociální a kulturní – nemluvě o balneologii jako takové. Lázeňství samo o sobě má v Evropě antické základy,⁴³ ale jeho nejdůležitější období začalo na počátku 18. století,⁴⁴ vrcholu dosáhlo v souvislosti s myšlenkami osvícenství, romantismu a postupné liberalizace/demokra-

■ Poznámky

³⁹ Například roku 1907 zde byla uzavřena dohoda mezi Anglií a Ruskem za účasti Francie o rozdělení mocenských sfér v Asii (základ pozdější Trojdhody).

⁴⁰ Počet hostů tehdy klesl na polovinu a v době separatistických snah německého pohraničí dokonce na 9 000 v roce 1919.

⁴¹ 41 226 hostů a na 120 000 návštěvníků.

⁴² Robert Flechsig, *Bäder-Lexikon. Darstellung aller bekannten Bäder, Heilquellen, Wasserheilstätten und klimatischen Kurorte Europas und des nördlichen Afrikas in medizinischer, topographischer, ökonomischer und finanzieller Beziehung*, Leipzig 1889. – Peter Borsay – Jan Hein Furnée (ed.), *Leisure Cultures in Urban Europe, c. 1700–1870: A transnational perspective*, Manchester 2016. – John K. Walton, *Mineral Spring Resort in Global Perspective: Spa Histories*, London 2018. – Borsay – Hirschfelder – Mohrmann (pozn. 31). – Dominique Jarrassé, *Les salons de l'Europe. Villes d'eaux et littérature*, in: Mihail Moldoveanu (ed.), *Cités thermales en Europe*, Arles – Barcelona 2000. – David Clay Large, *The Grand Spas of Central Europe: a History of Intrigue, Politics, Art and Healing*, Lanham 2015.

⁴³ Erika Brödner, *Die römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt 1983.

⁴⁴ Ute Lotz-Heumann, *The German Spa in the Long Eighteenth Century*, New York 2022.

tizace společnosti v letech cca 1770–1914⁴⁵ a doznívalo ve 20.–30. letech 20. století, kdy s přednostmi přírodní léčby postupně začala soutěžit moderní farmakologie. Nejvýraznějším aspektem evropské lázeňské kultury této epochy je kombinace vícedenního léčebného využití vody (ke koupání a pití)⁴⁶ s příležitostmi k rozptýlení a společenskými akcemi (hudba, tanec, hry a hazardní hry) a fyzickou námahou (vycházky, sport). Právě to vedlo k tomu, že se slavná lázeňská města vyvinula v urbanisticky svébytný fenomén,⁴⁷ kdy ta nejuspěšnější zahrnovala cílevědomě přetvářenou nebo dokonce zcela nově utvářenou krajinu, poskytující podmínky jak pro přímou součást léčby, tak pro doplňkové aktivity klientů a návštěvníků lázní.

Před 18. stoletím se lázeňská města v zásadě neodlišovala od jiných měst a lázeňské léčebné stavby od běžných lázní očištných. Existovalo jen málo výjimek, kde se lázeňství v urbanistické struktuře města projevilo výrazněji. Jednou z nich je Bath, kde i v 16. století a později (a jistě už dříve) existovaly uvnitř opevněného města otevřené termální bazény s ohrazením. A byl to rovněž Bath, kde byly od počátku 18. století definovány znaky, které se pro fenomén vrcholné doby evropského lázeňství staly určující. Na počátku stál zájem královské rodiny o léčbu a pobyty ve městě, který zajistil Bathu popularitu mezi elitami obecně a vytvořil společenskou poptávku po zdokonalení služeb a vytvoření odpovídajícího urbánního prostředí jako místa setkávání, zábavy – a léčby. Zde byly vyvinuty specifické typy staveb, které neměly starší paralely: *Trinkhalle*, pitná hala s vývody minerálních pramenů pro pitnou kúru, *Kursaal*, lázeňský společenský dům pro konání kulturních a společenských akcí, a také *Parade* – promenádní ulice. Velkorysá a inovativní rozšíření města definovalo vysokou úroveň ubytovacích kapacit pro hosty a také lázeňské parky a přílehlou krajinu v bezprostředním sousedství jako cíl procházek a místa zábavy návštěvníků v krásném prostředí. I když vlastní prameny a lázeňské provozy zůstaly ve starém městě, inspirací se stal Bath právě jako celek propojující město s krajinou.⁴⁸

Provázanost lázní a krajiny bylo ostatně možné vidět i v mnoha drobných barokních lázeňských osadách v Evropě. Ve větším měřítku pak ve Spa, kde většina pramenů nevyvěrá ve městě, ale vysoko nad ním, takže zpřístupnění a kultivace krajiny byly nezbytností.

Lázeňské parky a také přílehlá lázeňská krajina s vycházkovými cestami, rozhlednami, pavilony, pomníky, pamětními kameny a výletními restauracemi jako povinná součást významného lázeňského města se staly asi nejvýraznějším specifickým znakem, kterým se zvláště od

poslední čtvrtiny 18. století začala lázeňská města lišit od ostatních měst. „Zahrady u léčivých pramenů“ zařadil Christian Cay Lorenz Hirschfeld v roce 1785 jako samostatný typ ve své knize *Teorie zahradního umění*.⁴⁹ Záhy dostala „zelená“ složka i léčebný význam, neboť pohyb a fyzická námaha ve zdravém prostředí začaly být chápány jako nedílná součást léčby.

Ideální bylo spojení vycházek s pitnou kúrou. Prameny vyvěraly jak uvnitř měst, tak ve volné krajině, a protože bylo třeba zajistit jejich využití za každého počasí, začaly jako zmenšené varianty pitné haly vznikat pavilony a kolonády nad prameny. Kolonády, zvláště ty větší, plnily také funkci kryté promenády. Prakticky všechny varianty způsobů, jak města řešila vznik a rozšiřování lázeňských parků i lázeňské krajiny, byly rozebrány při jejich popisu výše.

Lázeňská města se záhy začala rozdělovat do několika kategorií podle toho, co mohla nabídnout, jak to dokázala propagovat a jaké návštěvnosti dosahovala. Tento proces zásadně akcelerovala a dovršila železnice, která byla v letech 1840–1872 dovedena do všech 11 měst série a v druhé polovině 19. století nebývale zvýšila mobilitu lidí a dostupnost vzdálenějších cílů i pro střední třídu. Právě železniční doprava skokově navýšila návštěvnost nejmódnějších lázeňských destinací, a to znamenalo nové prověření společenského statusu významných lázní předchozí epochy. Ne všechny jej obhájily.

Již od období klasicismu, osvícenství a romantismu vytvářela přední evropská lázeňská centra mezinárodní síť, v níž si jednotlivá města konkurovala a musela neustále sledovat vývoj a novinky v urbanismu, architektuře, typologii staveb i balneologii v jiných lázeňských městech a ty rychle aplikovat doma, aby si udržela konkurenceschopnost.⁵⁰ V „železničním“ období tyto tendence ještě více zesílily. Sledování vzájemného ovlivňování lázeňských měst nebo úsilí získat pro své stavby věhlasné architektky z ciziny, kdy řada z nich projektovala ve více slavných lázeňských městech současně, to vše skýtá mnoho možností pro další studium. Je zajímavé, že výměna inovací byla obousměrná: zpočátku spíše západní a jižní Evropa ovlivňovala středoevropské lázně, zatímco na počátku 20. století tomu bylo naopak (v některých ohledech i dříve).

Vzájemné ovlivňování mělo ještě další důsledek – vedlo k internacionalizaci architektury lázeňských měst. Kolem přelomu 18. a 19. století takovou roli sehrál neopalladianismus a empirie inspirující se antikou, kolem přelomu 19. a 20. století pak pompézní historizující tvorba čerpající především z renesance a baroka. To nejvíce platí v rámci širší střední Evropy, zatímco v Anglii a zvláště v Bathu nikoli, což bylo ale dáno také jeho vůdčí rolí v 18. století

a tím, že britská architektura žila svou vlastní architektonickou tradicí. Ve Vichy se internacionální vlivy uplatnily, ale vedle nich město v době svého největšího rozvoje vsadilo i na orientální inspirace. Také Montecatini Terme si vystačily s bohatou toskánskou architektonickou minulostí,⁵¹ a pokud se inspirovaly i karlovarskou novorenesancí, je nutno připomenout, že i její tvarosloví mělo italský původ.

Lázeňské pobyty byly většinou delší, jejich náplní bylo i kulturní a společenské využití, takže zvýšená kumulace hostů vyžadovala jak odpovídající ubytovací kapacity (hotely, penziony), tak dostatečnou velikost lázeňských staveb i budov městské vybavenosti i zařízení pro sportov-

■ Poznámky

45 Marina Soroka, *The Summer Capitals of Europe, 1814–1919*, New York 2018. – Volkmar Eidloth, *Europäische Kurstädte und Modebäder des 19. Jahrhunderts. Überlegungen zu einer Welterbeinitiative, ICOMOS. Hefte des Deutschen Nationalkomitees*, Bd. 51, 2011, s. 46–49. Andreas Förderer, *Playgrounds of Europe. Europäische Kurstädte und Modebäder des 19. Jahrhunderts*, Baden-Baden 2010. – Dominique Jarassé, *La importancia del termalismo en el nacimiento y desarrollo del turismo en Europa en el siglo XIX, Historia Contemporánea* 25, 2002, s. 33–49.

46 Maxime Durand-Fardel, *Dictionnaire général des eaux minérales et d'hydrologie médicale, T. I, II.*, Paris 1860. – B. Bradshaw, *Dictionary of mineral waters, climatic health resorts, sea bath, and hydropathic establishments*, London 1892.

47 Lee Gillette, *Thermae Europae: Discovering Art, Architecture and Heritage in Europe's Spa Towns*, Brussels 2000.

48 Peter Borsay, *Georgian Bath. A transnational culture*, in: Borsay – Furnée (pozn. 42), s. 93–117. – Jane M. Adams, *Healing with Water: English Spas and the water cure, 1840–1960*, Manchester 2015. – William Addison, *English Spas*, Batsford 1951. – Frederick Alderson, *The inland resorts and spas of Britain*, Newton Abbot 1973. – Annick Cossic-Pécarin – Patrick Galliou (edd.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Newcastle 2006. – Kathleen Denbigh, *A Hundred British Spas*, London 1981.

49 Christian Cay Lorenz Hirschfeld, *Theory of Garden Art*. Edited and translated by Linda B. Parshall, Philadelphia 2001.

50 Jill Steward, *The role of inland spas as sites of transnational cultural exchange in the production of European leisure culture (1750–1870)*, in: Borsay – Furnée (pozn. 42), s. 234–260.

51 K italským lázním a jejich architektuře viz Rossana Bossaglia, *Stile e struttura delle città termali. 1. Lombardia, Piemonte, Valle d'Aosta, Bergamo* 1984. – Eadem, *Stile e struttura delle città termali. 2. Veneto, Trentino-Alto Adige, Emilia-Romagna, Toscana, Campania, Sicilia*, Bergamo 1985.

ní vyžití, byť to vše bylo v plné míře využíváno jen v letní sezóně (celoroční provoz zavedla většina lázní až po 2. světové válce). Znamená to, že měřítko staveb – a nejen architektonických dominant – je ve slavných lázeňských městech mnohem větší, než by odpovídalo velikosti města a počtu jeho stálých obyvatel. Jedním z nejvýraznějších příkladů jsou Mariánské Lázně, které měly v roce 1910 pouze 6 279 obyvatel (celá aglomerace 11 803), ale budovy v centru lázní mají stejné měřítko jako v metropolitách. Nemluvě o tom, že řada typů staveb jako divadla či společenské domy, kasina nebo velké hotely a další by v běžném městě stejné velikosti ani nemohla vzniknout, nebo ne v takovém počtu.

Mezinárodní skladba prestižní klientely vyžadovala, aby hosté mohli v lázeňském městě uspokojovat i své náboženské potřeby. Kromě kostelů „domácích“ konfesí (římskokatolické i evangelické – a samozřejmě také židovské) tak byly budovány i anglikánské kostely a zejména pravoslavné cerkve. V rakouské monarchii a v německých zemích je počet svatyní různých konfesí důležitým indikátorem mezinárodní prestiže lázní. V západní a jižní Evropě se naopak uplatnily pouze kostely západokřesťanských vyznání.

Železnice však měla zásadní vliv nejen na lázeňství, ale i na urbanizaci obecně a industrializaci zejména, a tedy i na míru dochování specifického prostředí lázeňských míst v průběhu 20. století až do současnosti. Rozvoj průmyslu či těžby surovin mnohde vedl ke snížení atraktivity některých lázeňských center (v Čechách například Teplic). Jinde novodobý rozvoj převážil dosavadní dominanci lázeňství jinými funkcemi. To je případ dříve nejnavštěvovanějších německých lázní⁵² Wiesbaden, které v 19. století zaznamenaly nebývalý urbanistický rozvoj jako hlavní město Hesenska. Ostatně některá velká města s početnými prameny a lázeňskými provozy charakter čistě lázeňského města nezískala nikdy, protože ostatní funkce města byly důležitější – nejvýmluvnějším příkladem je metropole Budapešť s množstvím termálních lázní. Klíčovým znakem lázeňského města je to, že jeho ekonomika je založena na terciárním sektoru, nikoli na výrobní činnosti. Lázeňská města mají v tomto ohledu primát. Stejně tak jde o nejstarší typ města žijícího ze sezónních nebo trvalých pobytů návštěvníků jak domácích, tak zahraničních.

Proměna staršího města „s lázněmi“ v lázeňské město 18.–20. století byla významně ovlivněna umístěním minerálních pramenů, které často vyvěraly mimo městské jádro. Již to vedlo k tomu, že nová lázeňská čtvrt' s parky vznikala většinou v sousedství starého města (Vichy, Baden, Bad Kissingen), jehož podoba

se nijak zásadně nezměnila. Ale toto řešení bylo výhodné i proto, že jedině mimo stávající město byl pro velkoryseji řešenou lázeňskou čtvrt' prostor. Proto bylo zvoleno i v Baden-Badenu, ačkoli to znamenalo nutnost dovést vodu z pramenů ve vnitřním městě potrubím do nové lázeňské čtvrti. V případě Bathu bylo již zmíněno, že v něm sice lázně zůstaly uvnitř centra, ale veškerý růst zajišťující potřeby lázeňského města se odehrával v jeho okolí. Staré město si většinou udrželo centrální funkci v životě města (pouze ve Vichy jeho význam zcela upadl).

Případy, kdy se proměna ve slavné lázně odehrála přímo v celém starém městě, jsou jen dva: Karlovy Vary a Bad Ems. Stísněná údolní poloha jim ani jinou možnost nedávala. Obě města byla založena u pramenů jako lázeňská, takže šlo do značné míry o kontinuální vývoj, který si poradil i se zvýšenými nároky nové doby. Do určité míry sem patří i Spa, kde proměnu zaznamenala jen dolní část města. Spa jsou ostatně v sérii zejména pro ojedinělý vztah města a lázeňské krajiny již v 18. století a také kvůli ikonickému jménu.

Lázeňských měst nově založených ve vrcholném období evropského lázeňství, která se dokázala prosadit v konkurenci dříve zavedených destinací, je velmi málo. Mariánské Lázně jsou spolu s Františkovými Lázněmi v rámci lázeňské série jedinými případy, kde na přelomu 18. a 19. století došlo k založení zcela nového a významného lázeňského města „na zelené louce“, bez vazby na jakékoli starší sídlo. Obě města byla budována podle jasné urbanistické koncepce, která od počátku počítala se zásadní kompoziční a funkční rolí lázeňského parku. Ten v Mariánských Lázních tvoří centrum města, zatímco ve Františkových Lázních obklopuje celé kompaktní městské lázeňské centrum. V obou městech se mimoto uplatňuje rozsáhlá lázeňská krajina, v případě Františkových Lázní zcela nově vytvořená. Urbanistický fenomén slavných lázeňských měst Evropy se proto v těchto dvou městech projevuje v nejvyhraněnější podobě.⁵³

V podstatě k této dvojici patří také Montecatini Terme, které vznikly v poslední čtvrtině 18. století jako nevelká nová lázeňská osada, která až o sto let později zaznamenala – nejen kvůli lázeňství – bouřlivý urbanistický vývoj, který hrozil převrácením lázeňství jinými funkcemi. Přesto nakonec vedení lázní v první třetině 20. století dokázalo realizovat velkolepou proměnu a rozšíření lázeňské zóny s těžištěm v převážně nově zřízeném velkém lázeňském parku. Pomyslná vývojová linka, která začala v Bathu, se zde po více než dvou stech letech uzavírá.

Slavná lázeňská města Evropy reprezentují tedy jak plnou typologickou škálu lázní založených na využití minerálních pramenů, tak celé období, kdy se tato forma léčby a společenského života spojeného s pobytem v lázeňském prostředí vyvíjela. Léčebné pobyty i jen návštěvy těchto míst i v současnosti uchovávají zcela specifického genia loci, nadále své hosty přenášejí do doby vrcholu své slávy a umožňují využít své krásy a pečlivě udržované lázeňské infrastruktury k pokračování své autentické funkce – léčby těla i ducha.

Ing. arch. KAREL KUČA
ČVUT, Fakulta stavební
karel.kuca@gmail.com

■ Poznámky

52 K německému lázeňství viz Rolf Bothe, *Kurstädte in Deutschland. Zur Geschichte einer Baugattung*, Berlin 1984. – Petra Simon – Margrit Behrens, *Badekur und Kurbad, Bauten in deutschen Bädern 1780–1920*, München. – Anke Ziegler, *Deutsche Kurstädte im Wandel. Von den Anfängen bis zum Idealtypus im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 2004. – Ulrich Coenen, *Von Aquae bis Baden-Baden, die Baugeschichte der Stadt und ihr Beitrag zur Entwicklung der Kurarchitektur*, Aachen 2008. – Eidloth (pozn. 13), s. 134–144.

53 Karel Kuča, Parky a terapeutická krajina lázní v České republice, *Časopis Společnosti přátel starožitností* 126, 2018, č. 4, s. 221–254. – Karel Kuča – Věra Kučová, Lázeňské památkové rezervace, *Zprávy památkové péče* LXXVIII, č. 2, s. 159–166. – Karel Kuča – Ondřej Malina – Alena Salašová – Martin Weber, *Historické kulturní krajiny České republiky*, Průhonice 2020. – Lubomír Zeman, Kolonády v západočeských lázních, in: *Sborník Krajského muzea Karlovarského kraje* 16, 2008, s. 159–190. – Idem, Pavilónky nad prameny v západočeských lázních, in: *Sborník muzea Karlovarského kraje* 17, 2009, s. 135–164. – Idem, Velké lázeňské domy typu „Kurhaus“ v západočeských lázních, in: *Dějiny staveb 2009. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb*, Plzeň 2010, s. 169–186. – Idem, *West Bohemian Spa Triangle. Spas of West Bohemia in the context of the European Spa Heritage*, Karlovy Vary 2008. – Idem – Karel Kuča – Věra Kučová, *West Bohemian Spa Triangle. Selected Spas of West Bohemia to be Nominated for Inscription on the World Heritage List*, Karlovy Vary 2008. – Idem, Lázeňské parky. Komponovaná léčebná krajina na příkladu tří západočeských lázeňských měst z 19. a počátku 20. století, *Zprávy památkové péče* LXXVI, č. 5, s. 483–496. – Idem – Pavel Zatloukal, *Great Spas of Bohemia, Moravia and Silesia*, Praha 2014.